

Fortid og Nutid

2001

4 ■ December

Side 249-328

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris@holbmus.dk, ph.d.-stipendiat, cand.mag. *Peter Henningsen*, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 København S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: peterhen@hum.ku.dk. og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 43, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Det sidste læs køres hjem. Maleri af H. J. Hammer fra 1845. 1700-tallets bønder benyttede enhver tænkelig lejlighed til at holde gilde, og høsten repræsenterede en særlig fin anledning hertil. I løbet af 17- og 1800-tallet blev bøndernes trang til festivitas dog i stigende grad genstand for velmenende landbrugsagttageres mishag. Bonden burde ikke bruge sin tid og kapital på at feste, men derimod på at arbejde, spare og investere. Se Peter Henningsens artikel (Statens Museum for kunst).

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

December 2001. hefte 4 . side 249-328

Købstadslandbrugets betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi i 1700- og 1800-tallet

Trine Locht Elkjær

Fortid og Nutid december 2001, s. 251-272

Indtil slutningen af 1900-tallet havde alle danske købstæder med en enkelt undtagelse markjorder, hvor byens indbyggere med udgangspunkt i gårdene i byen drev landbrug ved siden af de egentlige byerhverv: handel og håndværk. Med de tre østjyske købstæder Århus, Randers og Skanderborg som eksempel behandler artiklens forfatter spørgsmål som hartkorn og befolkningstal, agerbrug og husdyrhold, ejendomsforhold og fællesskab. Det påvises, at købstadslandbruget på flere måder havde en ikke uvæsentlig indflydelse på købstædernes økonomi.

Trine Locht Elkjær, f. 1954. Cand.mag. i historie og musikvidenskab. Museumsinspektør, Den Gamle By, Århus. Har skrevet flere artikler om købstadslandbrug bl.a. *På borgernes mark – veje og bebyggelse i Århus efter udskiftningen*, Journalen nr. 5, december 1998 og *Købstadens landbrug*, Den Gamle Bys Årbog 1999. Denne artikel offentliggør de første resultater af et igangværende stort forskningsprojekt om landbruget i de danske købstæder.

En dansk købstad for 200 år siden var et ganske andet syn end en dansk provinsby i dag. De smalle gader vrimlede med dyr. Heste foran arbejdsvogne og kareter, kører i store flokke på vej til eller fra græsning på bymarken, svin i gårde og huses bagbygninger, vildfarne høns og halvvilde katte satte deres præg på bybilledet. Hvad dyreholdet angår, var det ikke væsensforskelligt at bo i en købstad frem for en landsby. Og uden for byen lå de ubebyggede markjorder, hvor dyrkede arealer vekslede med græsningsområder, enge, moser, krat, vandingssteder og gødningspladser. Købstadslandbruget var en del af indbyggernes hverdag, som ikke var til at overse.

For at man kan tale om købstadslandbrug, skal mindst tre betingelser være opfyldt. For det første skal landbrugsdriften foregå på jorder, som har

en form for ejendomsforhold til købstaden eller dens indbyggere, der bevirker, at jorden hører under købstadens og ikke landets jurisdiktion. Ejendomsforholdene kunne være spegede og give anledning til mange tvistigheder både mellem indbyggerne indbyrdes og mellem købstaden som sådan og det omgivende land, men helt afgørende er, at købstadsjorden hører til byen, og at det er købstadens indbyggere, som træffer bestemmelse om dens anvendelse.

For det andet skal jorderne være privilegerede. Købstædernes hartkorn var privilegeret, hvilket betød, at indbyggerne ikke svarede de sædvanlige hartkornsskatter, som var pålagt bønderne, af deres landbrugsjord. Til gengæld betalte de skatter af grund og næring. Hvis jorden undtagelsesvis var uprivilegeret, som det f.eks. var

tilfældet i Skanderborg, gav det i samtiden anledning til den opfattelse, at byen ikke var en rigtig købstad. Efter lov af 20. juni 1850 om hartkornets egalisering, giver det sig selv, at denne betingelse bortfalder.

For det tredje skal landbrugsdriften ske med udgangspunkt i gårdene i byen. I midten af 1800-tallet begyndte en samling af købstædernes landbrugsjord i store parceller, som blev erhvervet af gårdmænd, som opførte beboelsesejendomme og avlsbygninger på deres nyerhvervede jorder. Denne udvikling accelererede i de følgende årtier, samtidig med at købstædernes indbyggere i stadig større grad koncentrerede sig om de egentlig byerhverv: handel, håndværk og industri. Ved starten af 1. Verdenskrig er der så få gårde på bygrunden med tilhørende landbrug på markjorderne, at det ikke længere giver mening at tale om et egentligt købstadslandbrug.

Det er vigtigt hele tiden at skelne skarpt mellem bygrunden og markjorden. Bygrunden er den bebyggede del af købstadens areal, som er omgivet af en bymur, der senere bliver afløst af et plankeværk. Her bor indbyggerne i gårde, huse og boder, og her dyrker borgerne deres borgerlige næring. Det er aktiviteterne på bygrunden, købstadshistorikerne først og fremmest har beskæftiget sig med, men lige uden for bygrunden lå markjorderne. Markjorderne blev brugt til agerbrug og husdyrhold og var ubebyggede bortset fra et enkelt krudttårn eller rakerhus, som man ikke ønskede at huse inden for plankerne. Markjorderne udgjorde en langt større del af købstadens areal end bygrunden, men størrelsen varierede meget fra købstad til købstad.

Udskiftning og udstykning er begreber, som det er vigtigt ikke at bruge i flæng. Udskiftning er slet og ret en ændring af jordfordelingen mellem brugerne af jorden og behøver ikke at

få betydning for hverken ejendomsforhold, et eventuelt fællesskab om anvendelsen af jorden eller gårdenes placering. Udskiftning fandt sted allerede i 1500-tallet i mange købstæder, men kendes især som en del af landboreformerne på landet i anden halvdel af 1700-tallet, hvor den ofte blev fulgt af selveje, ophævelse af fællesskabet og udflytning af gårdene. Det skete dog for det meste i flere omgange, og det var også tilfældet i købstæderne. Udstykning er en helt anden sag. Ved udstykning inddeles et område i parceller, som derefter sælges med fuld ejendomsret og brugsret til køberne. Udstykning af jord tog først fart i købstæderne i anden halvdel af 1800-tallet, for det meste efter en eller to forudgående udskiftninger.

En betegnelse, man støder på igen og igen, når man beskæftiger sig med købstadslandbruget, er avlsbruger eller avlsmand. Umiddelbart skulle man tro, at en avlsbruger var en person, som havde landbrug som sit hovederhverv, men det er ikke tilfældet. En avlsbruger er en mand, som har ret til at drive avl på bymarken. I langt de fleste tilfælde har han et andet erhverv som sin hovedbeskæftigelse. Betegnelsen avlsbruger siger heller ikke noget om ejendomsforholdene på bymarken. En avlsbruger kan godt være lodsejer, men det afgørende er, at han har brugsretten til jorden.

I det følgende behandles tre forskellige østjyske købstæders landbrug i 1700- og 1800-tallet. Århus og Randers er begge to efter datidens forhold store købstæder med godt 4.000 indbyggere i 1801, mens Skanderborg med knap 500 sjæle må betegnes som en lille købstad. Århus fik købstadsrettigheder i 1441 og er i 1700-1800-tallet en driftig handelsby med en rimelig god havn, som udvides i 1805 med en ny mole. Randers fik sine købstadsprivilegier i 1302 og har ligesom Århus god

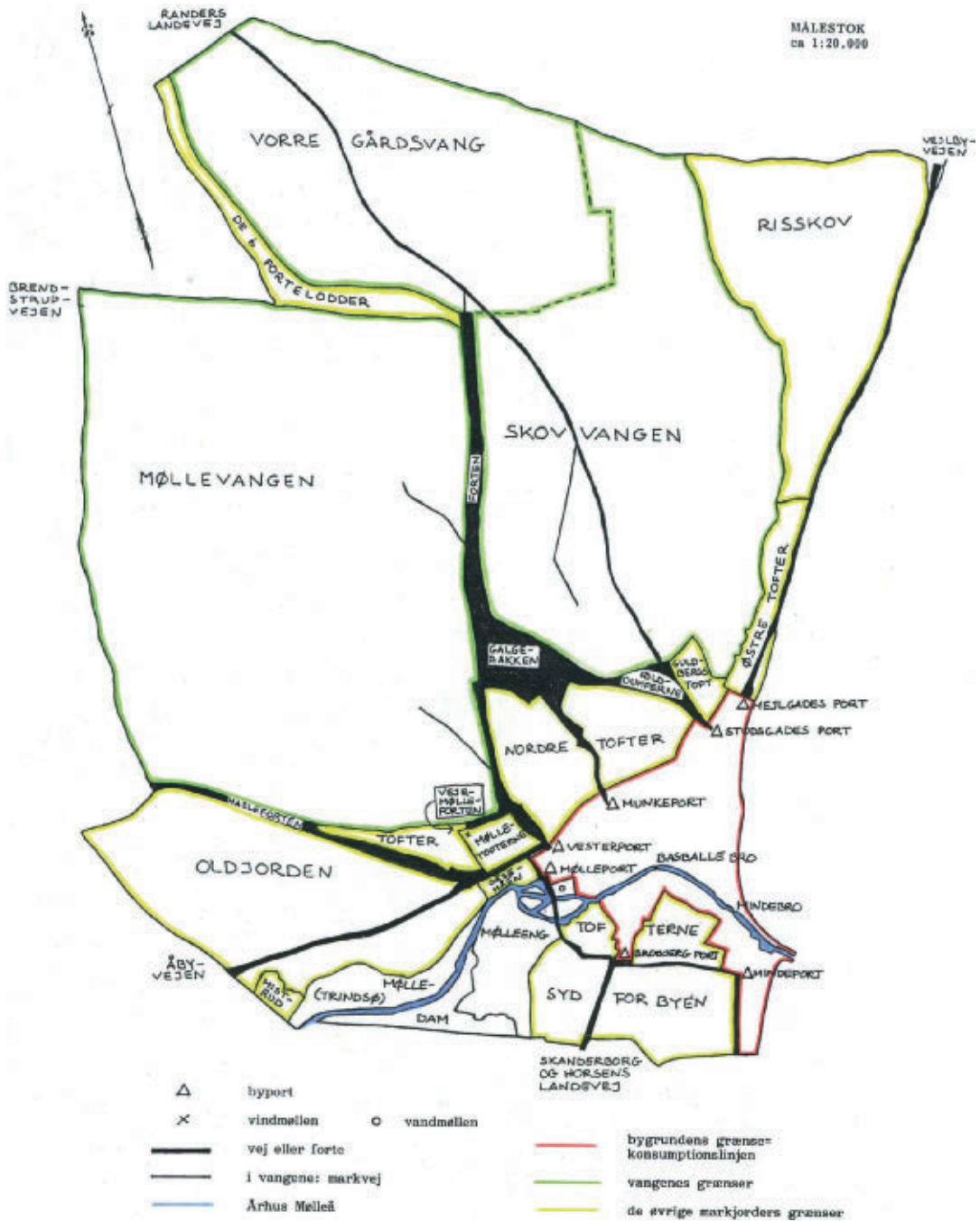

Fig. 1. Bygrunden og markjorderne i Århus 1801-02. Fremstillet af forfatteren på grundlag af udskiftnings- og matrikelkort.

gang i handelen i 1700-1800-tallet. Havneforholdene er ikke gode i byen, fordi Gudenåen har en tendens til at

mudre til. Til gengæld er købstaden begunstiget af et stort opland. I Skanderborg, som fik købstadsrettigheder i

1583, er handelen ikke værd at tale om. Byen lider hårdt under sin placentation inde i landet og må se bønderne køre til søkøbstæderne med deres varer.

Topografi og historie

Århus bymark lå nord og vest for byen og bestod af 3 vange, kaldet Møllevangen, Skovvungen og Vorregårdsvang (se kort 1). Markjorderne omfattede desuden forskellige andre mindre jordstykker: Oldjorden syd for Møllevangen, engene Histrud og Gåsemåen i Oldjorden, nogle fortelodder, forskellige toftejorder nord og syd for bygrunden samt Risskov nord for byen. Endelig var der markvejene, vejene, landevejene og forterne. Sidstnævnte var meget brede græsveje, der foruden at tjene som færdselsårer var udlagt til græsning forrest og fremmest for tilrejsendes kreaturer.¹ Markjorderne omfattede 1586 tdr. land ager og eng foruden Risskov.²

Møllevangen og Skovvungen var de ældste vange i bymarken, men det kan ikke siges nøjagtigt, hvornår de kom til byen.³ Ifølge traditionen indred dronning Margrethe I bymarken og sikrede derved Risskov for byen en gang i slutningen af 1300-tallet, da der var strid om grænserne.⁴ I Århus købstads ældst kendte privilegier, udstedt af Christoffer af Bayern i 1441, fastslås bymarkens grænser »som det så af arilds tid været haver«, men lokaliteterne kendes ikke. Privilegierne sikrer desuden borgerne mark, skov, fægang og fiskeri.⁵ I kong Hans' låsebrev fra 1490 bekræftes de skel, der var fastsat af dronning Margrethe, og borgmestre, råd og menige indbyggere tildømmes »fornævnte skel, skov, mark, forte og fægang (...) at have, nyde, bruge og beholde til evindelig eje«. I 1542 tillader Christian 3. Århus bys indbyggere at benytte Vorregårds Mark.⁷ I 1561 gi-

ver Frederik 2. marken til borgmestre, rådmænd og menige borgere til eje mod en årlig afgift på et læst korn til kapitlet ved Domkirken.⁸ Indlemmelsen af Vorregårdsvang var den sidste udvidelse af Århus købstads markjorder.

Randers købstads markjorder lå nord og vest for byen. De omfattede en række vange (se fig. 2): Vestervang, Ny Vestervang, Næstnyvang, Lergravsfaldene, Ny Østervang og Østervang tættest på byen. I et bælte længere ude lå Skelvangen, Ny Mellemvang, Udervang, Ny Udervang og Jomfruløkken. Længst fra byen mod nord lå Voldum Mark og en række mindre jordstykker. Dertil kom diverse toftejorder, veje og forter samt store engarealer ved Gudenåen. Markjorderne udgjorde 2.340 tdr. land.⁹

Markjordernes ældste historie kendes ikke, men et tingsvidne fra 1616 fastslår, at Jomfruløkken hørte til byen i 1477, og at alle de øvrige jorder, bortset fra Voldum Mark, på det tidspunkt allerede længe har tilhørt byen.¹⁰ Ved et fæstebrev konfirmeret af Christian 3. får borgmestre, råd og menige indbyggere i 1554 Voldum Mark i arvefæste til evig tid imod en afgift.¹¹ Det var den sidste udvidelse af Randers købstads markjorder.

Skanderborg købstads jorder strakte sig nord for byen (se fig. 3), og bestod af 3 vange, kaldet Sønder Agre, Heedager Skov og Skanderup Skov. Dertil kom toftejorder og veje, en del eng- og mosearealer samt skovene Hestehaven og Dyrehaven. Markjorderne omfattede 440 tdr. land ager, eng og mose foruden skovene.¹² Samtlige markjorder kom til byen i 1767, hvor købstaden erhvervede dem ved auktionen over ryttergodset. Før den tid havde indbyggerne en del af den samme jord i fæste af kongen. Efter købet af jorden vedblev den at være uprilegeret hartkorn til forskel fra andre købstæders markjorder, som var privilege-

Fig. 2. Kort over Randers købstads jorder 1803. Gengivet fra Poul v. Spreckelsen (red.): Randers Købstads Historie bd. 1-2, 1952.

rede, det vil sige fri for hartkornsskatter.¹³ Markjordernes areal blev ikke senere udvidet.

Jordernes udnyttelse

De danske købstadsmarker blev i middelalderen udelukkende anvendt som græsningsområder for indbyggernes kreaturer. Kun de såkaldte toftejorder eller kornhaver, som lå op til eller i umiddelbar nærhed af bygrunden, blev dyrket. Det ændrede sig i 1500-tallet, hvor mange købstadsmarker blev udskiftet til grundene – således blandt andet i Århus og Randers.

I Århus blev jorderne i bymarken, det vil sige Møllevangen, Skovvangen og Vorregårdsvang fra 1559 til 1580 fordelt til gårdene i byen. 272 gårde i byen fik hver en lod, kaldet et gårdsavl. Hundrede år senere var vangen fuldt opdyrket.¹⁴ Senere indtog man andre dele af markjorderne til dyrkning bl.a. Oldjorden, der oprindeligt lå hen som fortevej til Ry.¹⁵ I 1751 og 1757 blev den opmålt, inddelt i lodder og for en dels vedkommende udlagt til embedsjord. Resten blev udlejet til dyrkning til indtægt for byens kasse.¹⁶ Foruden Oldjorden blev dele af forterne og andre mindre jordstykker indtaget til dyrkning med det resultat, at Århus købstads markjorder i slutningen af 1700-tallet var fuldt opdyrket. Kun resterne af Forten og Galgebakken henlå til uafbrudt græsning.

Randers købstads markjorder gennemgik en tilsvarende udvikling. Fire vange blev inddelt i lodder, kaldet agre, og udskiftet til gårdene i byen. Det var Østervang i 1551, Vestervang i 1582, Næstnyvang i 1606 og Udervang i 1637. Større gårde fik en hel ager i hver vang, mindre gårde en halv. 101

såkaldte jordblokke i Østervang blev for en stor dels vedkommende tildelt mindre huse. Vangene omtales herefter som de private vange.¹⁷ Voldum Mark, som var gammel klosterjord, var for længst opdyrket, da den blev indlemmet i Randers' markjorder i 1554. De resterende jorder, som gik under navnet Den gamle Fædrift, lå uopdyrkede hen indtil anden halvdel af 1700-tallet, hvor de én efter én blev indtaget til dyrkning:

Nordre Skelvang	1761
Ny Udervang (Langvang)	1769
Ny Mellemvang	1770
Jomfruløkken og Forten	1772
Ny Østervang (Vejr- møllefaldene)	1774
Ny Vestervang	1775
Vester Bakker	1782
Lergravsfaldene (Nordre Ny Østervang)	1784

Hertil kom enkelte mindre jordstykker.¹⁸ I slutningen af 1700-tallet var Randers købstads markjorder stort set opdyrket.

I Skanderborg var forholdene helt anderledes. Byen var vokset op omkring slottet og fik først købstadsretigheder i 1583 af Frederik 2. Der fulgte ingen jord med privilegierne, så borgerne måtte som nævnt klare sig ved at fæste jord til dyrkning og græsning. Da jorden ikke tilhørte byen, kunne man ikke udskifte den til grundene, som det skete i Århus og Randers. Da Skanderborg i 1767 købte de jorder, som byens indbyggere havde udnyttet i et par hundrede år, var de fuldt opdyrket bortset fra engskifter og tørvemoser.

Opdyrkningen af købstadsmarkerne betød ikke, at græsningen på jorderne ophørte. Nu foregik den blot på den del af marken, der ikke blev dyrket det pågældende år og som eftergræsning på den vang, der blev dyrket. J.P. Trap, der blev født i 1910, skriver i sine erindringer om sin barndom i

Fig. 3. Kort over Skanderborg købstads jorder 1791-92 (Skanderborg Egnsarkiv).

Randers, at byen havde en »ejendommeligt sommerduft (...) af dens mange køer, der hver morgen og hver middag blev drevet ud i marken for at græsse på byens fællede og atter middag og aften kom hjem for at malke. Hyrden (...) mindede ved at blæse i et stort kohorn (...) om tiden til at malke og drive køerne ud.«¹⁹

Ejendomsforhold

Oprindelig var kun toftejorderne umiddelbart uden for bygrunden i privat eje. De øvrige markjorder tilhørte købstaden, hvis indbyggere udnyttede den til græsning for deres dyr. Dette forhold ændrede sig i 1500-tallet, da en del af jorderne i mange købstæder blev udskiftet til gårdene i byen.

Gårdsavlne i Århus blev lige fra begyndelsen opfattet som privat ejendom og handlet uafhængigt af grundene i byen. Det blev efterhånden et problem, at en stor del af jorden gik over på udenbys hænder. I 1727 ejede eller lejede udenbys boende – som regel bønder fra de nærliggende landsbyer – omkring halvdelen af alle gårdsavlne i bymarken.²⁰ Det var en god forretning for købstadsborgeren, men det huede ikke kongen, at bønderne undgik skatter og afgifter ved at dyrke privilegeret købstadsjord, og det blev bremsset ved forordning af 14. august 1741. Heri bestemmes, at købstadsjord kun må bruges af indbyggerne, og at afstået jord skal svare afgifter som andet upriviligeret hartkorn.²¹ Jorden må derimod gerne sælges eller udlejes til indenbys mænd.²² I 1741 var gårdsavlne således for længst anerkendt som avlsbrugernes private ejendom. De var ikke længere tilknyttet byens gårde, men var samlet på langt færre hænder og var blevet handlet løsrevet fra grundene i byen siden 1500-tallet. Det er karakteristisk, at brugerne af gårdsavlne i Århus omtales som lodsejere.

Udviklingen i Randers var nøjagtig den samme som i Århus. Agrene i Randers blev også hurtigt genstand for livlig handel uafhængigt af de gårde, som de oprindelig var tillagt. I 1694 blev adskillige agre oven i købet solgt ved offentlig auktion.²³ I byens vide og vedtægt fra 1772 nævnes det, at bønder ejer jord i købstadens mark.²⁴ Lige som gårdsavlne i Århus, var agrene i Randers i 1700-tallet for længst anerkendt som avlsbrugernes private ejendom. Der refereres altid til de fire udskiftede vange som ejendomsvangene. Ejendomsvangene omfattede i 1805 1057 tdr. land, imens de resterende markjorder, som tilhørte byen, omfattede 1265 tdr. land.²⁵

Byens største jordlod var Voldum Mark, som byen havde købt i 1740 efter at have haft den i arvefæste siden 1554. Voldum Mark var byens særjord også kaldet kæmnerkassens jord eller byens offentlige jord. Det betød, at byens styre kunne disponere over jorden uden at spørge indbyggerne først i modsætning til byens fællesjord, hvis anvendelse indbyggerne i fællesskab skulle træffe afgørelse om. Voldum Mark var lige siden 1554, hvor den var kommet til byen, blevet inddelt i lodder og udlejet for en årrække til dyrkning og græsning for højeste bud til indtægt for byens kasse.

Den øvrige del af byens jord var fællesjord og blev kaldt fædriften, fordi den oprindelig udelukkende blev anvendt til græsning. Som det fremgår af kort 2, lå de fire private vange ind imellem fællesjorden. Det skyldes utvivlsomt de særlige terrænforhold. På det originale kort over markjorderne er der en signatur, der angiver høje og bakker, og det fremgår, at man har prøvet at undgå det mest kuperede terræn, da man anlagde ejendomsvangene. Græsningsområderne vedblev at tilhøre byen som fællesjord, efter at de var blevet indtaget til dyrkning i 1700-tallet. Indbyggerne bestemte, at de

at fællesjord overgik til privat ejendom, der oven i købet erfaringsmæssigt blev samlet på få hænder. Alligevel overgik jorderne i Skanderborg, efter at have tilhørt byen som fællesjord i 25 år, til privat ejendom dog med den klausul, at de aldrig måtte afhændes adskilt fra grundene.³² Efter udskiftningen var al markjord i Skanderborg på private hænder.

Fællesskab

Købstadsmarkerne blev udnyttet af indbyggerne i flere forskellige former for fællesskab, og det var derfor nødvendigt med klare regler for udnyttelsen af markjorderne. Disse regler var nedfældet i en vide og vedtægt, som det også kendes fra landsbyerne. I vedtægterne for Århus fra 1760³³ og Randers 1772³⁴ bestemmes det, at en markdirektion skal træffe de nødvendige beslutninger og desuden sørge for, at reglerne for udnyttelsen af marken overholdes.

Den ældste form for fællesskab på købstadsmarkerne var græsningsfællesskabet, som eksisterede længe før, jorderne blev opdyrket. Vedtægterne angiver regler for, hvor mange dyr der kan græsses på jorderne. I både Århus og Randers må store gårde græsse 6 heste eller køer. I Århus må middelstore gårde og huse med indkørsel græsse 2 køer. I Randers må mindre gårde græsse 3-4 heste eller køer, små gårde og huse 2 heste eller køer. Øvrige indbyggere i små huse eller boder i Århus eller fattige folk i små huse, som det hedder i Randers, har græsningsret til 1 ko.

Der udarbejdes en græsligning hvert år, som fordeles græsningsretten på de græsningsberettigede, som til gengæld for græsningen betaler græspenge til byen. Hyrder samler kvæget og driver det på marken og hjem igen. Får, geder, svin, gæs, stude, hingste og sær-

drifter, som det hedder, er forbudt på både Århus og Randers bymark bortset fra får, som er tilladt i Randers på grund af manglen på kvæg. I Århus anvises fremmede græsning i Forten. Det understreges, at bønder og markedsfolk har fri græsning. I Randers kan tilrejsende græsse deres kreaturer i Vestre Bakker.

I Århus omfattede græsningsområdet omkring år 1800 vangene, Oldjorden og enkelte andre mindre jordstykker.³⁵ På disse jorder fandt græsningen dels sted som sommergræsning afvekslende med dyrkningen dels som eftergræsning, når kornet var høstet. Der til kom forterne og Galgebakken, der konstant var udlagt til græsning³⁶ samt nogle toftejorder, der ydede eftergræsning.³⁷ I Randers er der i 1804 sommergræsning på den del af den gamle fædrift, som ikke dyrkes³⁸ samt eftergræsning på både fædriften og i ejendomsvangene.³⁹ Sommergræsningen i ejendomsvangene tilhører ejerne. Græsningen på Voldum Mark og enkelte andre jordstykker lejes ud til fordel for byens kasse.⁴⁰

Efter udskiftningen af bymarken til grundene i 1500-tallet opstod der et dyrkningsfællesskab imellem lodsejerne i Århus om udnyttelsen af gårdsavlene. Fællesskabet var en følge af jordfordelingen. Da jorden blev fordelt mellem gårdene, fik hver gård ét gårdsavl. Halvdelen af den jord, der hørte til et gårdsavl, lå i Møllevangen, den anden halvdel i Skov- og Vorregårdsvang. De to sidste vange var til sammen på størrelse med Møllevangen og blev altid dyrket samtidig. Århus bymark blev dyrket som tovangsbrug.⁴¹

Vangene var med henblik på den praktiske dyrkning inddelt i fald, dikteret af forhold i terrænet (se fig. 4). Møllevangen var inddelt i 5 fald, Skovvangen i 6 og Vorregårdsvang i 5. For at få en så retfærdig fordeling som muligt af god og dårlig jord – både med

hensyn til bonitet og afstand fra byen – var et gårdsavls jord fordelt med 5-6 lodder i Møllevangen og 5-6 lodder i Skov- og Vorregårdsvang, placeret i forskellige fald. Hvis en mand ejede bare 6 gårdsavl, betød det, at hans jord var fordelt på mellem 30 og 36 forskellige steder i den vang, der blev dyrket.⁴²

Denne jordfordeling nødvendiggjorde et fællesskab om dyrkningen. Også dette fællesskab angav vide og vedtægt regler for.⁴³ Markdirektionen traf bestemmelserne vedrørende agerdyrkningen: hvornår der skulle pløjes, sås og høstes, hvornår leddene skulle repareres, gærderne sættes og ævret opgives. For at forhindre tyveri af kornet bestemmes det, at folk, heste og vogne ikke må forefindes på marken mellem klokken 22 og 03.⁴⁴ Til at stå for det praktiske tilsyn havde markdirektørerne to vangvogtere og to markmænd. Dyrkningsfællesskabet omfattede vangene, Oldjorden og enkelte andre mindre jordstykker – altså stort set det samme område, som var omfattet af græsningsfællesskabet.⁴⁵

Anderledes forholdt det sig med de privatejede vange i Randers. Ved udskiftningen i 1500-1600-tallet fik hver gård en lod i hver vang, og lige som i Århus blev lodderne hurtigt samlet på færre hænder. Det betød, at også i Randers havde en avlsbruger sin jord fordelt på mange forskellige steder i vangene, men i modsætning til i Århus medførte det ikke, at jorden blev dyrket af ejerne i fællesskab. Enhver brugte sin jord efter forgodtbefindende til avl eller græsning.⁴⁶ Det havde den uheldige effekt, at når hyrden drev byens kreaturer til eftergræsning i ejendomsvangene, var der ofte sået vintersæd på en del af agrene.⁴⁷

I modsætning til ejendomsjorderne blev fællesjorden i Randers dyrket i fællesskab, efter at den var blevet indtaget til dyrkning og udlejet i 1700-tallet, og dette fællesskab angiver Ran-

ders' vide og vedtægt regler for. Det indskærpes bl.a., at det er strengt forbudt at få hjælp til dyrkningen af bønder.⁴⁸ Også i Randers forbydes folk, heste og vogne på marken om natten.⁴⁹

Efter erhvervelsen af Skanderborg bymark ved salget af ryttergodset i 1767 blev den jord, som købstadens indbyggere tidligere havde i arvefæste af kongen, fortsat dyrket i fællesskab som trevangs brug.⁵⁰ I 1792-93 blev jorderne udskiftet til grundene, således at de større gårde fik én lod i hver af de tre vange foruden tre eng- og tørvelodder. De mindre gårde fik én agerlod og én tørvelod.⁵¹ På udskiftningskortet (se fig. 3) fra 1791 er hver gårds lodder omhyggeligt indtegnet af landinspektøren, og det fremgår, at hver gårds lodder ligger spredt forskellige steder på marken. På trods af dette blev de ikke dyrket i fællesskab efter udskiftningen.⁵² Græsningsfællesskabet fortsatte imidlertid på jorderne indtil 1827, hvor en rådstueforsamling endeligt afskaffede den fælles græsning.⁵³

Hartkorn og befolkningstal

Man kan få et fingerpeg om købstadsmarkernes betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi ved at sammenligne markjordernes hartkorn med købstædernes indbyggertal. Indtil 1844, da den ny matrikel blev indført, anvendte man hartkornsansættelsen fra 1688-matriklen, selv om den blev mere og mere forældet i takt med, at købstadsmarkerne blev opdyrket. I det følgende er anvendt tal fra den ny matrikel. Tallene bygger på opmålinger foretaget i 1820'erne og 1830'erne og giver et mere korrekt billede af jordernes beskaffenhed i 1801 end tallene fra 1688. Landsbyerne Hasle og Skejby, hvis markjorder grænser op til Århus bymark, er medtaget for at sammenligne forholdene i de østjyske

Tabel 1: Hartkorn ⁵⁴

	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. hartkorn 1844	235	267	26*	109	103

* Dette tal er behæftet med usikkerhed.⁵⁵

Tabel 2: Befolkningstal ⁵⁶

	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
Folketællingen 1801	4.104	4.562	488	211	147
Folketællingen 1845	7.864	7.126	1.011	240	165

købstæder med forholdene på landet i Østjylland.

En sammenligning mellem befolkningstallet i 1801 og hartkornet fra 1844 viser, at en tønde hartkorn i Hasle skulle deles imellem 1,9 personer og i Skejby mellem 1,4 personer. I købstæderne ser tallene helt anderledes ud. I Århus var der 17,5 personer om en tønde hartkorn, i Randers 17 og i Skanderborg 18,8. Ved at sammenligne hartkornet fra 1844 med befolkningstallet i 1801 frem for at sammenligne med befolkningstallet i 1845, får man et billede af det gamle købstadslandbrug, før befolkningstilvæksten i købstæderne er begyndt at gøre sig gældende. Befolkningstallet for 1801 vil derfor også blive anvendt i de følgende tabeller.

Resultatet af sammenligningen er – ikke overraskende – at landsbyerne rådede over langt mere jord pr. indbygger end købstæderne. Det enkelte købstadslandbrug kunne være af samme størrelse som et landsbybrug, men landbrugets potentielle betydning som indtægtskilde for købstaden var mindre, da markjordsarealet pr. indbygger var betydelig mindre end på landet. Det bekræfter, at landbrug var primærerhvervet på landet, imens handel og håndværk var primærerhvervene i købstæderne. Hartkornets størrel-

se siger imidlertid ikke alt om markjordernes betydning for købstæderne. Det er mindst lige så vigtigt, hvordan jorderne blev udnyttet.

Agerbrug og husdyrhold

Agerbrug og husdyrhold i købstæderne var en del af datidens selvforsyning. Trap beskriver i sine erindringer livet i købmandsgården i Randers, hvor han voksede op. Han fortæller, hvordan man selv bagte rugbrød, brygede øl, kogte sæbe og støbte lys og fortsætter »man holdt sine malkekøer og lagde grise til. Fjerkræ og duer hørte til gårdens besætning, som oftest havdes agre og enge på byens mark, der dyrkedes ved hjælp af de 2 eller 4 heste, der holdtes til kørsel for handelen.«⁵⁷

Der blev først og fremmest dyrket korn på købstadsmarkerne. En forordning af 14. august 1741 indskærper ganske vist, at en fjerdedel af den dyrkede jord i købstæderne skal tilsås med hamp, hør eller tobak, men det har åbenbart ikke kunnet betale sig, for den blev langt fra overholdt.⁵⁸ Desuden blev der bjerget hø på alle større og mindre arealer, som ikke var tjenlige til avl. I 1806 opgives udbyttet af Århus' markjorder til 18 læs vinter-

Tabel 3: Udsæd 1837 ⁶²

	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. hvede fold	27 ½ 6 ½	82 7	—	11 6	5 6
tdr. rug fold	115 6 ½	138 6	122 5	50 6	51 6
tdr. byg fold	368 6 ½	251 6	104 5	152 5 ½	136 6
tdr. havre fold	883 6 ½	974 5	174 6	158 5	150 5
tdr. boghvede fold	—	—	9 5	¼ 20	—
tdr. ærter fold	—	—	—	30 10	36 8
tdr. kartofler* fold	99 10 ½	80 8	54 9	8 11	30 10
lpd græsfrø eller kløver	204	200	51	20	24
tdr. land vinter- raps	8	2	3		9
tdr. hørfrø	—	4	—	8	3
lpd. tobak	—	438	—	—	—

* uden for haverne.

hvede, 16 læs rug, 802 læs byg, 420 læs havre, 10 læs ærter og 185 læs hør.⁵⁹ I Randers høstes i 1805 1526 læs korn og 953 læs hør,⁶⁰ imens den samlede korn- og høhøst i Skanderborg i 1806 opgives til 200 læs.⁶¹

Sammenlignelige tal for agerbruget og husdyrholdet i de danske købstæder har vi først, efter at Statistisk Tabelværk begyndte at udkomme i 1835. De første tal for købstadslandbruget er fra 1837. Landsbyerne Hasle og Skejby, hvis markjorder grænser op til Århus bymark, er igen medtaget for at sammenligne forholdene i de østjyske købstæder med forholdene på landet i Østjylland. Jordbundsforholdene i

Hasle og Skejby er af samme beskaffenhed som i Århus.

Som det fremgår af tallene, var havre den vigtigste afgrøde i de østjyske købstæder. Også på landet dyrkes mest havre, men her dyrkes næsten lige så meget byg. Havre blev først og fremmest anvendt til hestefoder, byg til ølbrygning og brændevinsbrænding. Byg er den næststørste afgrøde bortset fra i Skanderborg, hvor man dyrker lidt mere rug. Hvede dyrkes ikke i Skanderborg, til gengæld dyrker man boghvede. Bælgrugter dyrkes ikke på de østjyske købstadsmarker på dette tidspunkt, men der er adskillige eksempler i de skriftlige kilder på ær-

Tabel 4: Høstudbytte 1837

Afgrøde	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. korn	9.058	7.778	2.174	1.992	1.902
tdr. kartofler	1.040	640	486	88	300

Tabel 5: Høstudbytte 1837 pr. indbygger i 1801

Afgrøde	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
tdr. korn	2,2	1,7	4,5	9,4	12,9
tdr. kartofler	0,3	1,14	1,0	0,4	2,0

tedyrkning både på markjorderne og i haverne. Kartofler dyrkes overalt, imens græs og kløver dyrkes som foder til kreaturerne. Endelig er det værd at bemærke, at avlsbrugerne i Randers lever op til kravene i forordningen fra 1741 om at dyrke hør og tobak.

Foldtallet for både kornsorter og kartofler er højt for den tid, men de østjyske købstadsjorder var også de mest frugtbare i Jylland.⁶³ Derfor blev de også fuldt opdyrket forholdsvis tidligt i forhold til, hvad der var tilfældet i andre købstæder. Udover afgrøderne på bymarken dyrkede købstadens indbyggere kartofler, kål og andre grøntsager i deres haver på bygrunden, og langt de fleste købstæder var selvforsynende med grøntsager. Det gjaldt dog ikke Randers, fordi bygrunden her var så tæt bebygget, at der næsten ingen plads var til haver.⁶⁴ Høstudbyttet på markjorderne kan opgøres på baggrund af tallene for udsæd og fold.

De danske landsbyer var i første halvdel af 1800-tallet fortsat stort set selvforsynende med landbrugsprodukter og producerede desuden til eksport. Overskudsproduktionen blev solgt til købmændene i købstæderne til videre salg til udlandet, Norge, hertugdømmerne, København eller til købstadens indbyggere. Hvis man ser på størrelsen af kornproduktionen og sammenligner

med befolkningstallet i 1801, er det tydeligt, at de østjyske købstæder ikke er selvforsynende.

Tallene for kartoffelhøsten bekræfter, at købstæderne var selvforsynende med kartofler – bortset fra Randers. Hvad kornhøsten angår, udgør den i landsbyerne Hasle og Skejby henholdsvis 9,4 og 12,9 tdr. pr. indbygger, hvilket er ca. 11 tdr. i gennemsnit pr. indbygger. I Århus høstes kun 2,2 tdr. korn pr. indbygger, det vil sige 20% af det gennemsnitlige høstudbytte på landet. I Randers udgør udbyttet for korn 15,5% af gennemsnittet for landsbyerne.

For Skanderborgs vedkommende er forholdene anderledes. De 4,5 tdr. korn, der høstes pr. indbygger i Skanderborg svarer til 41% af det gennemsnitlige høstudbytte på landet. Når der kan dyrkes så forholdsvis meget mere korn i Skanderborg pr. indbygger end i Århus og Randers til trods for, at Skanderborg har mindre hartkorn pr. indbygger end de to øvrige købstæder, skyldes det, at indbyggerne i Skanderborg dyrkede en del af landsbyen Skanderups jord og derfor i realiteten disponerede over 51 tdr. hartkorn.⁶⁵

Tallene for kornhøsten viser tydeligt, at der er en langt større grad af selvforsyning i Skanderborg end i Århus og Randers, især når man tager

Fig. 5. J. D. Rasmussens gård fra 1700-tallet, Frederiksgade 72 i Århus. Størstedelen af gårdens etagemeter anvendes til stalde og økonomirum. Adgangen til overetagens pakhuslofter sker fra en svalegang. Gården har så sent som i slutningen af 1800-tallet husdyrhold med køreheste, fritgående høns og i hvert fald en enkelt malkeko (foto ca. 1896 i Lokalthistorisk Samling, Århus).

i betragtning, at købstæderne kun producerede til eget forbrug og ikke til eksport. Indbyggerne i Skanderborg baserede med andre ord en større del af deres økonomi på udnyttelsen af bymarken end de store købstæder. Tallene viser dog også, at avlen på markjorderne selv i de store købstæder var et ikke uvæsentligt tilskud til levnedsmiddelforsyningen, selv om man måtte købe det meste af bønderne. Købstadsmarkerne blev imidlertid udnyttet til andet end agerbrug.

Husdyrhold var en vigtig del af dagligdagen for indbyggerne i datidens købstæder. Alle husstande holdt dyr i større eller mindre omfang. Heste og køer var de vigtigste husdyr i købstæderne. Kørehestene blev brugt, når købmanden skulle standsmæssigt

frem, arbejdshestene blev brugt til markarbejdet på bymarken. Når Randers og Århus havde flere heste end køer, skyldes det, at købstæderne var pålagt en transportforpligtelse. Derfor havde næsten alle købstæder et vognmandslav med tilhørende heste, som ofte blev græsset på et bestemt sted i bymarken eller på en eng, som var overdraget vognmændene. Skanderborg havde færre heste end køer og lignede også på det punkt landsbyerne mere end de store købstæder. Der var ikke det store behov for transport i Skanderborg, efter at slottet havde mistet sin betydning.

Køerne var uundværlige for indbyggerne i datidens købstæder. Den letfordærlige mælk var ikke en handelsvare, og det var derfor vigtigt for køb-

Tabel 6: Husdyrhold 1837

Husdyr	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
Heste	688	636	79	74	47
Plage og føl (1838)	14	17	–	14	27
Køer	434	626	171	150	133
Stude og tyre	24	100	7	1	1
Ungkvæg til opdræt	–	10	3	12	4
Svin og grise	112	84	12	18	17
Får og lam	11	98	23	163	187
Bistader (1838)	31	–	6	17	6

stæderne at være selvforsynende. Havde man ikke selv råd til en ko, kunne man have anpart i en. Både i landsbyerne og købstæderne havde man desuden en bytyr.

Studeopdræt var ikke almindeligt i Århus og Skanderborg. De få stude, der var, har sandsynligvis tilhørt brændevinsbrændere, som på den måde fik en god udnyttelse af affaldsprodukterne fra brændevinsproduktionen. Tallet på 100 stude i Randers viser, at man her har sat studeproduktionen i system. Trap skriver i sine erindringer, at enhver købmandsgård i Randers havde et brændevinsbrænderi med tilhørende maltovn.⁶⁶

Får blev især holdt i købstæder med jordtilliggender af ringe kvalitet. Skagen havde f.eks. over 1000 får i 1837. Imens heste, køer og får blev holdt på bymarken, blev svinene holdt i købmandsgårdene og husenes bagbygnin-

ger, hvor man også holdt høns, imens gæssene ofte havde deres egen eng.

Tallene viser, at til trods for at der er et betydeligt mindre antal dyr pr. indbygger i købstæderne – især hvad køerne angår – er forskellen mellem land og by langt mindre med hensyn til husdyrhold end med hensyn til agerbrug. Skanderborg har med sine 0,3 køer færre køer end landsbyerne pr. indbygger, men omkring tre gange så mange som Århus og Randers. Det bekræfter indtrykket af, at en lille købstad som Skanderborg var mere afhængig af udnyttelsen af sine markjorder end de store købstæder.

Brugerne

Brugerne af købstadsmarkerne udgøres af to grupper: de græsningsberettigede og avlsbrugerne. De græsnings-

Tabel 7: Husdyrhold 1837 pr. indbygger 1801

Husdyr	Århus	Randers	Skanderborg	Hasle	Skejby
Heste	0,2	0,14	0,2	0,4	0,3
Køer	0,1	0,13	0,3	0,7	0,9

berettigede, som normalt omfattede alle købstadens indbyggere, græssede deres køer og heste på markjorderne, men udnyttede i øvrigt ikke jorderne. Avlsbrugerne havde også græsningsret, men dyrkede desuden jorden.

Avlsbrugerne omfattede meget færre personer end de græsningsberettigede. Af en åstedsforretning i forbindelse med en omfordeling af jorderne i Århus i 1801, fremgår det, at 58 ud af 4.104 indbyggere var avlsbrugere på bymarken i 1801.⁶⁷ 6 avlsbrugere var gejstlige embeder eller institutioner eller offentlige stiftelser, 52 var privatpersoner, heraf 10 kvinder. Det var ikke småfolk, der dyrkede Århus bymark. Jorden var i sin tid blevet fordelt til gårdene i byen – de øvrige indbyggere måtte nøjes med græsningsret – og var efterhånden samlet på 58 borgeres hænder. Byens største skatteydere ejede flest gårdsavl.⁶⁸ Der var 3 betitlede personer og 2 gejstlige blandt de 42 mandlige avlsbrugere. 15 var købmænd eller skippere og 9 håndværksmestre. Dertil kommer en apoteker, 7 med ukendt erhverv og endelig 5 personer, der kun betegnes som avlsmænd, og som derfor som de eneste af avlsbrugerne havde landbrug som hovederhverv.⁶⁹

Den største lodsejer var købmand Hans Raae, der havde 24 gårdsavl. Han var en betydelig skikkelse i Århus og sad senere som eligeret borger i 30 år fra 1804 til 1834. Den næststørste lodsejer var skræddermester Peder Villadsen med 18 gårdsavl. Efter ham kom Domkirken med 17, apoteker Reddelin med 14 gårdsavl og købmand Peder Herskind med 13. Herskind var lige som Villadsen eligeret borger i 1801. Den sjette største lodsejer var Stiftsprovstiet med 12 gårdsavl. Til sammen besad de 24 største avlsbrugere 205 gårdsavl, svarende til 75% af bymarken.

En liste over transportforpligtelserne i Skanderborg – den såkaldte vognliste – viser, at der var 44 avlsbrugere

ud af 831 indbyggere i Skanderborg i 1835.⁷⁰ 4 var kvinder, 2 betitlede personer, 1 gejstlig, 1 amtmand og 2 militærpersoner. 8 var købmænd og 4 håndværksmestre. Dertil kommer 1 apoteker, 1 gæstgiver, 1 distriktskirurg, 1 bygmester, 4 fuldmægtige og endelig 14 uoplyste, som alle i teorien kan have været fuldtidslandmænd. Avlsbrugerne var dem, der havde ejendomsret eller brugsret til jorden og ikke nødvendigvis dem, der gik bag plogen. Det havde de for det meste folk til.

For 1840 findes tal i Statistisk Tabelværk for befolkningens fordeling efter næringsveje i købstæderne.⁷¹ Her anføres bl.a. tallene for personer, som lever af jordbrug.

I Århus var der 58 avlsbrugere i 1801. Ved den endelige udskiftning af Århus bymark i 1841 var tallet steget til 60.⁷² Det stemmer ikke med de 11 hovedpersoner, som ifølge Statistisk Tabelværk levede af jordbrug i 1840, og det skal heller ikke stemme. Som anført ovenfor var langt de fleste avlsbrugere folk med andet hovederhverv. Kun et fåtal havde landbruget som hovedbeskæftigelse, og det var kun de sidste, som blev opført i statistikken som personer som lever af jordbrug. For Skanderborg anfører Statistisk Tabelværk 7 hovedpersoner, som lever af jordbrug. I vognlisten nævnes ingen fuldtidsavlsmænd, men der er til gengæld 14 uoplyste, og her skjuler fuldtidsavlslugerne sig formodentlig.

I 1801 havde 5 af lodsejerne i Århus ifølge åstedsforretningen landbrug som hovederhverv – i 1841 er der ifølge Skøde- og Panteprotokollen ingen fuldtidsavlslugere blandt lodsejerne. Det passer meget dårligt med de 11 hovedpersoner i 1840, som ifølge Statistisk Tabelværk lever af jordbrug. I Århus var det imidlertid almindeligt at leje sin jord ud, og det er forklaringen på divergensen. Åstedsforretning-

ger og skøde- og Panteprotokoller oplyser ikke antallet af fuldtidsavlsmænd, men derimod antallet af personer, som har ret til at drive avl på bymarken, og deres erhverv. Statistisk Tabelværk anfører derimod, hvem der lever af jordbrug, uanset om de ejer eller lejer jorden.

Det anføres desuden, hvem der – udover hovedpersonen – forsørges af jordbruget. For Århus' og Randers' vedkommende lever henholdsvis 48 og 50 af avlsbrug i 1840, et meget lille antal ud af en befolkning på over 7.000 personer i 1845. I Skanderborg lever 39 personer af avlsbrug, og selv om det procentvis er betydelig flere end i de to store østjyske købstæder, er det stadig væk et forsvindende lille antal ud af o. 1000 indbyggere. Alligevel var avlsbrugernes bidrag til levnedsmiddelforsyningen i købstæderne som påvist ikke uvæsentligt. Avlsbrug var med andre ord et vigtigt bierhverv for købstaden.

De græsningsberettigede omfattede langt flere mennesker end avlsbrugerne. I forbindelse med udskiftningerne af købstadsmarkerne fandt der heftige diskussioner sted om, hvem der var græsningsberettiget. Spørgsmålet gik især på, om det var alle købstadens indbyggere eller kun grundejerne.⁷³ I praksis havde alle, der ønskede det kunnet græsse deres dyr. Det vil sige, at brugerne af købstadsmarkerne i realiteten omfattede alle købstadens indbyggere.

Landbrugets betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi

»Skanderborg kan ikke anses for nogen købstad, uden for så vidt konsumptionen angår, men indbyggerne nære sig af avling, fiskeri og deslige.« Sådan skriver stiftamtmanden i en indberetning til Kommercekollegiet i 1735.⁷⁴ Heri kan man også læse, at handelen er ringe, der er ingen egentlige købmænd, men 5 mænd, der driver lidt småhandel, foruden en del håndværkere. Det anføres, at årsagen til den manglende handel skal søges i byens beliggenhed inde i landet, som medfører, at varerne skal transporteres over land, hvilket er dyrt og besværligt. Bønderne foretrækker derfor at køre til Horsens eller Århus, hvor de også kan få en bedre pris for deres landbrugsprodukter. Købstaden er derfor meget afhængig af sit landbrug, men også det giver ringe udbytte, fordi jorderne er upriviligerede.

L.M. Wedel, som foretog en rejse gennem Danmark omkring år 1800, skriver om Skanderborg, at der er nogle købmænd, som er jævne folk, »der ikke meget kende til luksus«. Om Århus på samme tid skriver han, at »luxus her er næsten den samme som residentsstadens«.⁷⁵

I 1806 står det stadig skidt til i Skanderborg. Agerbrug, håndværk og brænderi er hovederhvervene, imens 4

Tabel 8: Personer, som lever af jordbrug 1840

	Hovedpersoner som lever af jordbrug	Medhjælpere af alle slags ved jordbrug	Tyende, som beskæftiges ved jordbrug	Koner, børn og andre, som forsørges ved jordbrug	I alt
Århus	11	5	4	28	48
Randers	13	0	12	25	50
Skanderborg	7	1	10	21	39

Fig. 6. Udsigt over Århus fra nord-vest omkring 1823. Kvæget drives ind til købstaden. Til venstre vindmøllen på de såkaldte Mølletøfter. I baggrunden den lille købstad omgivet af byens planker (Tegning af S. Læssøe Lange i *Den gamle by, Århus*).

borgere handler lidt ved siden af andet erhverv. Fiskeriet har man på dette tidspunkt bortforpagtet, og jagt er der ingen af.⁷⁶ Til sammenligning var der 56 købmænd i Randers på samme tidspunkt.⁷⁷

I 1843 er forholdene de samme i Skanderborg. Byen bebos af avlsbrugere, brændevinsbrændere, håndværkere og nogle få købmænd, der driver »en tarvelig småhandel« med de bønder, som tilfældigvis kommer forbi.⁷⁸ Disse udsagn om Skanderborg sammenholdt med statistikken viser, at avlen på bymarken var vigtigere for en lille købstad som Skanderborg end for store købstæder med et livligt handelsliv som Randers og Århus.

Markjorderne bidrog imidlertid til købstædernes økonomi på anden måde end ved det udbytte, de gav i form af avl og græsning. En del jord var udlagt

til byens embedsmænd som løn for deres arbejde, og en del jord var lejet ud til fordel for byens kasse. Navnlig det sidste kunne være et stort aktiv.

I Randers opstiller byens borgmester, L.C. Neckelmann, i 1830 et budget for købstadens indtægter og udgifter.⁷⁹ Ud over en udgift på 14.200 rbd. til fattigvæsenet, skolevæsenet og kirken, udgør byens udgifter 12.000 rbd., som administreres af kærnerkassen. I overslaget over kærnerkassens udgifter er indkvarteringen af soldater den største post med 6.000 rbd. efterfulgt af en post for lønninger på 2.236 rbd. Resten er skatter og ubestemte udgifter, herunder 500 rbd. til markvæsenet. På indtægtssiden anslås de pålignede skatter til 4.000 rbd., imens øvrige skatter, kassebeholdningen og diverse småindtægter udgør 4.230 rbd.

Kæmnerkassens øvrige indtægter – 4.100 rbd. – er indtægter fra byens jorder fordelt med 3.500 rbd. i agerleje og 600 rbd. i græsningspenge. Græspengene, som de ofte kaldtes, blev betalt af de græsningsberettigede og fastsat hvert år ved græsligningen. Det var almindeligt, at græspengene blev fastsat, så de dækkede udgifterne til markvæsenet såsom løn til hyrde og markmænd, og det er da også tilfældet i Randers, hvor udgifterne til markvæsenet er anslået til 500 rbd.

Når kæmnerkassen i Randers kan indkassere så stort et beløb som 3.500 rbd. i agerleje om året, skyldes det, at halvdelen af købstadens markjorder tilhørte byen som enten særjord eller fællesjord. Fordi Voldum Mark lå så langt fra byen, var den aldrig blevet udskiftet til grundene, men var derimod blevet inddelt i lodder, der var blevet lejet ud til indtægt for byens kasse. Da man indtog fædriften til dyrkning i anden halvdel af 1700-tallet, var det ikke længere almindeligt at udskifte fællesjord til grundene, så også her inddelte man jorden i lodder, som man bestemte skulle lejes ud til indtægt for kæmnerkassen.

I Skanderborg derimod udskiftede

man på samme tid de nyerhvervede markjorder, som var fællesjord, til grundene. Grundejerne forærede ved den lejlighed sig selv bymarken uden at tilgodese kæmnerkassen. Konsekvensen var, at Skanderborg købstad hverken havde offentlige jorder eller fællesjorder og derfor heller ingen lejeindtægter havde af byens jorder.

I Århus tilhørte omkring en fjerdedel af markjorderne kæmnerkassen som byens særjord. Det drejede sig om Oldjorden og forskellige mindre arealer i vangene. En del af jorden var udlagt som embedsjord eller til eksercerplads og lignende, resten blev udlejet til fordel for byens kasse.

Størrelsen af byens særjord eller offentlige jord og dermed størrelsen af lejeindtægter og afgifter af jorderne til kæmnerkassen er tilsyneladende bestemt af en lang række mere eller mindre tilfældige faktorer. En købstad med et stort jordtilliggende har alt andet lige mere jord, som kan lejes ud til dyrkning. Indbyggerne i købstæder med gode jorder ønsker jorderne opdyrket og udskifter dem derfor på et tidligere tidspunkt i historien til grundene, men jord, der udskiftes til grundene, skifter hurtigt status fra fælles-

Fig. 7. Udsnit af prospekt over Skanderborg set fra sydvest med græssende dyr i forgrunden. Gengivet fra Erik Pontoppidan: *Den danske Atlas* bd. 3, 1768)

jord til ejendomsjord, som byen ikke længere kan disponere over.

Jorder der indtages til dyrkning sent – det vil sige efter midten af 1700-tallet – udskiftes normalt ikke til grundene, men udlejes og bevarer enten deres status som fællesjord, som fædriften i Randers, eller overgår til kæmnerkassen, som Oldjorden i Århus. I begge tilfælde tilfalder indtægterne normalt kæmnerkassen. Forskellen er, at indbyggerne, hvad indtægterne fra fællesjorden angår, kan bestemme, hvad pengene skal bruges til. Imidlertid skifter fællesjord som bliver inddelt og udlejet til dyrkning for det meste hurtigt status til kæmnerkassens jord, som det var tilfældet med Oldjorden i Århus.

Sammenfattende kan man sige, at avlen på købstadsmarkerne i 1700-1800-tallet havde stor økonomisk betydning for en lille købstad, der lå inde i landet, og mindre betydning for en stor søkøbstad, imens græsningen først og fremmest af hensyn til mælkeforsyningen var vigtig for alle købstæder uanset størrelse. Man kan desuden konkludere, at for købstæder, hvor store jordtilliggender tilhørte byen som fællesjord eller særjord, var der store indtægter at hente ved at leje jorden ud til dyrkning. En pågående undersøgelse af et geografisk mere bredt udvalg af købstæder vil hjælpe med til at belyse forholdene yderligere.

Noter:

1. Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en friere Afbenyttelse af Aarhuus Kjøbstads Fællesjorder nedsatte Committee, 1838, s. 27.
2. Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte samt ældre kilder. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 5. bd. anfører, at de 1586 tdr. land (eller 1583, som der står her) ikke omfatter samtlige markjorder, men kun dem, der ligger i Hasle herred. Hertil skal man så lægge de 123 tdr. land i Ning Herred syd for åen.

3. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 5.
4. Sst., s. 3.
5. H. de Hofman: Samlinger af Foundationer og Gave-Breve vedkommende Aarhuus Stift, bd. II, 1756, s. 27-30.
6. Sst., s. 30-32.
7. H. de Hofman: Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, bd. III, 1758, s. 189f.
8. Sst., s. 191-92.
9. Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte samt ældre kilder. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 5. bd. opgiver arealet til 2.381 tdr. land.
10. S. A. Stadfeldt: Beskrivelse over Randers Købstad, 1804, s. 401f.
11. Sst., s. 403.
12. Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte samt ældre kilder. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 5. bd. opgiver arealet til 488 tdr. land.
13. G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark, Nørrejylland 1, 1808, s. 579
14. J. Clausen m.fl. (red.): Aarhus gennem Tiderne, bd. 1, 1939, s. 254.
15. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 39.
16. Sst., s. 20 og Aarhus gennem Tiderne, bd. II, s. 10f.
17. Stadfeldt (se note 10), s. 365ff.
18. Sst., s. 373 ff.
19. J.P. Trap: Fra fire kongers tid, bd. I, 1870, s. 6.
20. Clausen m.fl. (se note 14), bd. I, s. 334.
21. Forordning ang. Kjøbsted-Jorderne i Danmark af 14. august 1741.
22. Rescript ang. Aarhuus-Kjøbstæds Mark-Jorder af 26. marts 1756.
23. Stadfeldt (se note 10), s. 365f.
24. P. Bjerger og T. Søgaard: Danske Vider og Vedtægter, bd. II, 1908-1910, s. 203.
25. G. Begtrup (se note 13), bd. 2, s. 137.
26. Stadfeldt (se note 10), s. 373.
27. Århus Købstads Arkiv, Erhvervsarkivet: E14 Åstedsforretning 1801, s. 64f, 82f og 93f og Matrikelarkivet, København: A. K-63 Møllevangen og K-63. Worregård og Skovvangen.
28. Stadfeldt (se note 10), s. 369 ff.
29. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 20 ff.
30. G. Begtrup (se note 13), bd. 1 s. 555.
31. Sst., s. 579.
32. Sst.
33. Bjerger og Søgaard (se note 24), bd. II, s. 272 ff.
34. Sst., s. 192 ff.
35. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 29 og 114-119.
36. Sst., s. 80 og 114.
37. Sst., s. 33-35 og 118-22.
38. Stadfeldt (se note 10), s. 374.

39. Sst., s. 397.
40. Sst., s. 374.
41. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 272 ff.
42. Århus Købstads Arkiv, Erhvervsarkivet, Århus: E14 Åstedsforretning 1801 s. 37f.
43. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 272 ff.
44. Sst., s. 286.
45. Beretning og Betænkning (se note 1), s. 29 og 114-19.
46. G. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 139.
47. Sst., s. 137.
48. Bjerger og Søegaard (se note 24), bd. II, s. 197.
49. Sst., s. 203.
50. L. Thane: Skanderborgs Historie, 1908, s. 18.
51. G. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 579.
52. Thane (se note 50), s. 75-76.
53. C. Holtet: Blade af Skanderborg bys historie, 1933, s. 167.
54. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 4. bd.
55. Statistisk Tabelværk, ny række, 1852, 4. bd oplyser, at hartkornet i matriklen er opgivet til 30 tdr. hartkorn ager og eng + Dyrehaven 5 tdr. hartkorn + Hestehaven 16 tdr. hartkorn, i alt 51 tdr. hartkorn. Byfogeden opgiver derimod Skanderborgs egentlige jorder til 26 tdr. hartkorn – resten tilhører landsbyen Skanderup. Tabelværket argumenterer i sin indledning for i tvivlstilfælde at stole på de lokale oplysninger. I J.C. Schythe: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Skanderborg Amt, 1843, s. 187-88 redegøres for problemet med en fastsættelse af jordernes areal.
56. J. P. Trap: Danmark, 1. udg. II, 1859 og www.folketimidten.dk.
57. Sst., s. 8.
58. Forordning ang. Kiøbsted-Jorderne i Danmark af 14. august 1741 og A.F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik, bd. 2, 1847, s. 112.
59. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 555 og s. 580 og samme: Nørrejylland, bd. 2, 1810, s. 139.
60. Begtrup (se note 13), bd. 2, s. 139.
61. Begtrup (se note 13), bd. 1, s. 580.
62. Statistisk Tabelværk, 1837, 2. hæfte og Statistisk Tabelværk, 1842, 5. hæfte.
63. J. C. Hald: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand, Randers Amt, 1827, s. 89.
64. Sst., s. 155.
65. Se note 55.
66. Trap, s. 8.
67. Århus Købstads Arkiv, Erhvervsarkivet, Århus: E14 Åstedsforretning 1801, s. 64f, 82f og 93f og Matrikelarkivet, København: K-63 Møllevangen og K-63 Worregård og Skovvangen.
68. Clausen m.fl. (se note 14), bd. I, s. 334.
69. Lokalhistorisk Samling, Århus: Borger-skabsprotokol 1674-1862.
70. Den såkaldte vognliste gengivet i H. Madsen m.fl.: Skanderborg, 1983, s. 93.
71. Statistisk Tabelværk, 1842, 6. hæfte.
72. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg: B56-SP 23 Skøde- og Panteprotokol, 1843, s. 736 A.
73. Se f.eks. Beretning og Betænkning, hvor spørgsmålet er et gennemgående tema.
74. Rigsarkivet, København. Kommercekollegiet pk. 29: Relationer over de danske Stifters Tilstand 1735, Skanderborg.
75. L.M. Wedels indenlandske rejse, bd. 2, 1806, s. 316 og 325.
76. Begtrup (se note 12), bd. 1, s. 578.
77. Begtrup (se note 13), bd. 2, s. 136.
78. J. C. Schythe: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Skanderborg Amt, 1843, s. 503.
79. L. C. Neckelmann: Kortfattet Udsigt over Randers Kjøbstad i Aaret 1830, 1988, s. 40-45.

Begrebet »landmand« og det danske landbrugs moderniseringsproces

Peter Henningsen

Fortid og Nutid december 2001, s. 273-294

En nærlæsning af det 18. og 19. århundredes litteratur om det danske landbosamfund afslører, at det ikke var ligegyldigt, hvilke begreber skribenterne benyttede når de omtalte landets agerdyrkere. Der var f.eks. forskel på, om man blev omtalt som bonde eller som landmand, idet de to begreber også var udtryk for to vidt forskellige slags jordbrugere med vidt forskelligt etos eller livsform. I artiklen redegøres der for, hvorledes de to begreber blev anvendt og hvordan særligt begrebet landmand ændrede betydning fra det 18. til det 19. århundrede. Artiklen knytter an til samme forfatters artikel om det antropologiske bondebegreb, som blev bragt i *Fortid og Nutid* 2000:1, s. 29-58.

Peter Henningsen, f. 1964. Cand. mag. i historie og europæisk etnologi, ph.d.-stipendiat og ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har om relaterede emner også skrevet: *Den rationelle bonde*, Historisk Tidsskrift bd. 100, hf. 2 (2000); *Traditionalistiske bønder og vindskibelige landmænd*, Rasmus Mariager m.fl. (red.): *Fortællinger i tiden* (2001) og *Peasant Society and the perception of a moral economy*, Scandinavian Journal of History nr. 4, 2001.

I Danmark har vi en lang tradition for landbohistorie og landbohistorisk etnologi, og antallet af landbohistoriske/etnologiske monografier og artikler er betydeligt. Ikke desto mindre vil man stort set lede forgæves efter en forfatter, som har forsøgt at definere, hvad en bonde egentlig er.¹ Svaret har været så indlysende, at kun de færreste har tænkt den tanke, at der kunne råde nogen tvivl herom.

Når vi bevæger os tilbage til tiden før folkestyrets og Grundlovens indførelse i 1848-49, og dermed også til den tid, hvor den moderne ligestilling mellem alle danske (mandlige) borgere blev lovfæstet, vil vi se, at heller ikke enevældens lovgivning gav sig af med at definere bønder. Og det til trods for, at enevældens lovgivning var en standslovgivning, der formelt graduerede mellem forskellige grupper (stæn-

der) af indbyggere og hvor disse grupper tillagdes forskellige former for privilegier. Også dengang var det åbenbart selvindlysende, hvem der var bønder og hvem der ikke var det.

I det danske kildemateriale fra enevældens tid 1660-1848 er det derfor ikke muligt, at finde en positiv, eksPLICIT juridisk definition på, hvad begrebet *bondestand* stod for.² En sådan definition må derimod fremanalyseres af det sprogbrug, som lovgivningen benytter sig af gennem hele den enevældige periode. I enevældens senere tid – fra anden halvdel af 1700-tallet og derefter – begynder der at dukke enkelte definitionsforsøg op i forbindelse med den stadigt voksende debat om bøndernes sociale og erhvervsmæssige vilkår. Men disse definitionsforsøg udgår ikke fra lovmæssigt, men fra statsvidenskabeligt (kamaralistisk) eller

privat hold, og de er som oftest kun udtryk for de enkelte skribenters egen personlige opfattelse af standssamfundets og bondestandens sociologiske karakteristika.

Begrebet bonde

Sorøprofessoren Andreas Schytte skelnede i sin statsvidenskabelige afhandling om »staternes indvortes regering« fra 1775 mellem tre overordnede stænder – adelen, borgerne og bønderne – hvortil yderligere kunne tilføjes »*tven- de andre, som udspirer af de første*«, nemlig gejstligheden og militæret. Bondestanden var, sagde Schytte, en almindelig benævnelse for »*den hele række af arbejdere, der forskaffer os såvel fra jorden som fra havet de til livets underholdning brugelige materialer, under hvilken stand vi indbefatter ager- og engdyrkere, fiskere, urtegårdsmænd og jægere*«. Disse befolkningsgrupper holdtes på plads i samfundshierarkiet af deres gudsfrygt: »*Religionen er statens sikreste grundstøtte*« og »*gudsfrygt holder denne stand, der så lidet føler hvad æren er, og mindre forstår, hvad det vil sige at elske det almindelige, til sine pligter*«. I modsætning til bønderne bestod borgerne af »*den hele række af arbejdere, der ved deres kunster og flid forædler de rå varer, de imodtager af bonden, til livets bekvemmeligere underholdning, pragt og forlystelser*«. Slutteligt bestod samfundshierarkiets top af de »*ædle*«, der udgjorde den tredje og fornemste gruppe af folket, »*når vi inddeler det efter fødslen*«.

For Schytte var statens vigtigste undersåt uden diskussion bonden: »*Uden bondestandens møjsommelige og fast herculiske arbejder måtte de første, enkelte og nødvendige varer til det hele folks underholdning blive liggende i deres af naturen forvarede faste gemmer. Tag bondestanden bort, og du*

skal ikke alene gøre den hele række af håndarbejdere, manufakturister, fabrikanter og kunstnere plat unyttig, men endog ophæve og gøre dem til intet tillige med bondestanden (...) Det er bonden, denne i mange stater endog foragtede og plagede træl, der med trætte, men velgørende hænder overleverer de øvrige stænder, ja fyrster, konger og kejsere selv, de allerførste rå materialer, hvormed de læsker tørsten, stiller hungeren, pryder deres legemer og opfører deres prægtige boliger«. Schyttes budskab var at bonden, denne så foragtede undersåt i staten, i virkeligheden var den, der skabte statens lykke og bidrog til den fælles velstand: »*Bondestanden er vor fælles stammemoder. Sagen er alene denne: En af os har tidligen, en anden sildigen spændt oxen for ploven, den tredje pløjer endnu. Standen fortjener altid at æres af alle veltænkende*«. Schytte forsøgte ikke at definere standen nærmere, hverken i juridisk eller politisk henseende, men henholdt sig alene til beskrivelsen af dens funktion i staten – og til at slå et slag for dens sociale anerkendelse – for dens borgerlige ære.³

En decideret »bondejura«, der nøje udspecificerer bøndernes pligter og rettigheder, får vi først i etatsråd Jacob Mandix' juridiske håndbog fra 1800 (genudgivet og revideret i 1813), men da den kun omhandler den da gældende lovgivning, giver den ikke noget indtryk af den ældre. Mandix' bondedefinition fortjener dog at blive gengivet, da den ikke alene er den første af sin slags forfattet af en embedsmand under enevælden, men også den mest præcise. Den danske stats landboere var, siger Mandix, folk af to hovedklasser, der udgjordes af »*bønder eller folk af bondestand og folk, som bor på landet, men ikke er af bondestand eller, som de kaldes i adskillige anordninger, folk uden for bondestand*«.

At man boede på landet, behøvede

Fig. 1. Tegning fra omkring 1830, der forestiller den gamle tids bonde og den nye tids landmand på Årø. Den unge landmand (tv.) er moderne klædt, mens den ældre bonde (th.) er klædt i traditionel klædedragt. Situationen skildrer et møde i købstaden Århus, hvor de to landboere er taget hen for at betale de kongelige skatter, og hvor den ældre sander, at konkursen truer forude. Samtalen, der er gengivet på lokal dialekt, drejer sig om de hårde tider for landbruget, dyrtiden, kornets ringe pris og problemerne med at udrede skatter. Men tobak – det skal der være råd til (Museerne i Århus kommune).

ikke at betyde, at man var bonde og selve bondebegrebet var, indrømmede Mandix, tvetydigt, da der kunne forstås flere sociale grupper herved: »*Ved ordet bonde betegnes, som i de ældre love, så og undertiden i Christian den 5tes lov, enhver husfader, undertiden enhver på landet, som bebor og bruger en anden mands grund, være sig som fæster, lejer, forpagter eller opsynsmand; men her tager vi ordet i den mere indskrænkede bemærkelse, som det har såvel i det daglige liv som i loven og kongelige anordninger, og forstås ved bønder eller folk af bondestand dem, som bebor og bruger upriviligerede gårde, steder eller huse på landet, såvelsom og dem, som på landet ernærer sig ved de slags håndarbejder, som kan henføres til landbruget eller ved de på landet tilladte håndværk, når de ikke bevisligen er af nogen anden, være sig øvrigheds-, lærer-, embedsmands-, adel- eller borgerstand*«. ⁴ Mandix' bondebegreb er altså omfattende. Det er ikke kun gårdmændene, der er bønder. Det er også husmænd, indsidderne, daglejere, tjenestefolk, landhåndværkere osv. Det er med andre ord alle de mennesker, der bor på landet og som ikke bevisligt er af nogen anden stand.

Mandix' definition adskiller sig således fra *Danske Lovs* 2-23-1, hvor der skelnes mellem »*bønder og menig almue*«: Her er det gårdmændene, der regnes som bønder, mens den menige almue udgøres af husmænd, indsidderne, pebersvende og tjenestefolk. Begrebet *menig almue* var imidlertid forsvundet ud af sproget på den tid, hvor Mandix forfattede sin juridiske håndbog. Hvor man tidligere havde skelnet mellem bønder og menig almue, skelnede man omkring 1800 mellem gårdmænd, husmænd og indsidderne. Samlet betragtet var disse tre sociale grupperinger dog alle af bondestand og ud fra en juridisk synsvinkel bønder.

Formelt kan man skelne mellem et

politisk-administrativt og et i det daglige sprog anvendt socialt bondebegreb: Mens det første var udtryk for en bureaukratisk bondeopfattelse, hvor gruppen af bønder under ét (dvs. gårdmænd, husmænd, indsidderne mv.) betegnede som bondestand, var det andet udtryk for en mere »socialrealistisk« gruppeopfattelse, som harmonerede bedre med virkeligheden og med opfattelsen af bønderne, som en socialt lagdelt gruppe. Udviklingen i sprogbruken fra *Danske Lovs* offentliggørelse i 1683 til Mandix' juridiske håndbog i 1800 afslører, at der i den mellemliggende periode er sket en differentiering inden for landets bondestand, hvor det ikke længere regnes som fyldestgørende blot at tale om gårdmændene og de andre (bønder og menig almue), men hvor der er opstået et behov for, at begrebsliggøre den sociale udvikling og den stigende sociale differentiering.

Differentieringen kunne f.eks. udtrykkes ved hjælp af klassebegrebet, et begreb der må formodes at være hentet i den sprogbrug, som anvendtes i rangforordningerne. Princippet bag rangforordningerne var jo netop at foretage en yderligere klassificering inden for de enkelte stænder selv, alt afhængigt af hvilken placering i rangen, den enkelte kunne gøre krav på og denne differentiering udtryktes i begrebet *rangklasse*. ⁵ Rangforordningerne blev dermed katalysatorer for en ny måde at forstå samfundet på, en måde hvor man begyndte at tænke i (rang)klasser ved siden af den almindelige standstænkning. Enevældens rangforordninger skabte således begrebsmæssig basis for en nuancering af det stive standsbegreb, som dog ikke ophørte med at eksistere af den grund. Den nye klassetænkning (som vel at mærke ikke må forveksles med det marxistiske klassebegreb) medførte også at man fik et sprog, hvormed man kunne karakterisere den stigen-

de sociale differentiering inden for bondestanden. Man begyndte derfor omkring 1800 at tale om gårdmandsklassen, husmandsklassen, tyendeklassen osv., men det betød ikke, at standsbegrebet var sprængt men blot, at det blev muligt at nuancere inden for begrebet. Man talte jo også om embedsstand og militærstand, selvom disse grupper ikke var stænder i ordets egentlige betydning.

Introduktionen af de nye klassesdifferentierede betegnelser medførte en vis begrebsforvirring i datidens skriftlige arbejder: Begrebet *bonde* omfattede til tider alle medlemmer af fjerdestand, mens det til andre kun omfattede gårdmændene. Desuden må vi regne med, at der fra region til region har været et forskelligt sprogbrug, alt efter tradition og sædvane. Et godt eksempel herpå er, at en bolsmand i Nørrejylland betegnede en husmand, mens det i Slesvig betegnede en gårdmand! Bønderne var heller ikke selv konsekvente, når de benyttede de forskellige begreber. Den falsterske husmand Morten Smed betegnede f.eks. i en betænkning til Centraladministrationen fra 1785 skiftevis sig selv som bonde og som husmand: Først skelkede han mellem »bønder og husfolk« for i næste sætning at tale om »vi bønder«, og senere, da han bad om nedsættelse af ekstraskatten, mente han, at »bønder kan give som de kan«, mens skatten til gengæld var en stor byrde for »husfolk og fattige tjenestefolk«. Til sidst underskrev han betænkningen »Morten Smed, bonde«!⁶

Da bondebegrebet ikke var nærmere defineret i lovgivningen betød det, at der var flere forskellige definitioner i omløb samtidigt: Amtmand Hagerup forstod i 1750'erne ved bønder dem, »hvis fødsel var af bondestanden og hvis næring bestod alene i jorder og fiskeri« og Erik Pontoppidan forstod de folk, »som sidder for hele eller halve gårde, fiskere, møllere, kromænd,

husmænd og deslige.«⁷ Sorøprofessoren og kameralisten J. S. Sneedorff mente i 1763, at bønder var den gruppe af mennesker, »som frembringer levnedsmidler eller rå materialer af jorden eller havet, enten de er agerdyrkere, hyrder, fiskere, jægere eller bjergfolk«,⁸ og J. D. W. Westenholtz definerede i 1772 bønder som fem slags: Nemlig 1) selvejere, som besidder gårde eller huse frit, og som kun står under kongen og den af kongen foresatte øvrighed, 2) fæstebønder, som er frie for hoveri, 3) fæstebønder, som gør hoveri, 4) landhåndværkere, daglejere, husfolk og indsiddere, som sidder til leje i en stue hos bonden og 5) tjenestefolk, som tjener for kost og løn.⁹

Begrebsforvirringen førte til, at Frans Wilhelm Trojel i sin politisk-økonomiske afhandling om landvæsenet fra 1787 følte sig nødsaget til først at definere, hvad han mente med bønder. Når han talte om bønder, skrev han, tænkte han på fæstebønder og husmænd, indsiddere og tyende »som egentlig er de, man efter nuværende talebrug, forstår under det navn bønder.« I denne betydning af ordet var selvejerne ikke bønder og det er interessant at notere, at Trojel i sin definition henviser til tidens diskurs og til det almindelige sprogbrug i lovgivningen, ligesom han henviser til de politiske og økonomiske skrifter fra perioden.¹⁰ Begrebet *bonde* var med andre ord ikke noget entydigt begreb og forfatterne forstod ofte noget forskelligt ved betegnelsen. For Westenholtz var selvejere f.eks. bønder, mens de ikke var det for Trojel og – hvis vi skal tro hans ord – var de det heller ikke i tidens øvrige politiske og økonomiske litteratur. Uenigheden om, hvem der var bønder og hvordan de skulle defineres er dermed ikke kun et fænomen, der hører 1950'ernes og 1960'ernes funktionalistiske agrarantropologi til.¹¹ Også i 1700-tallets Danmark

kunne man være uenig herom, da begrebet ikke var defineret i lovgivningen eller i den sparsomme juridiske litteratur.

Den ufrie bonde

Var man på den ene side i tvivl om, hvordan bondebegrebet skulle defineres, gjaldt tvivlen på den anden side ikke de vilkår, som bønderne var underlagt. Her var der ingen vaklen i juræen: Det, som adskilte bondestanden fra andre stænder i den enevældige stat var, sagde Jacob Mandix, at landets lovgivning havde pålagt standen visse byrder »*som andre statens indbyggere er fritagne for*« samt at loven syntes at forudsætte, at bondestanden »*udgør en mindre formuende og mindre oplyst klasse end de øvrige statsborgere*«. ¹² Da Mandix' standsdefinition juridisk set repræsenterer den sene enevældes bondebegreb frem til Grundlovens indførelse i 1849 betyder det, at begrebet *bonde* under hele enevælden ikke blot betegnede en person med et bestemt slags erhverv, men også en mand af en bestemt befolkningskategori – en stand – der principelt var adskilt fra andre stænder eller kategorier af mennesker. Efter loven om stavnsbåndets ophævelse i 1788 og de mange andre love, der var en del af det agrare reformkompleks, var de politisk bestemte standsskel mellem bønder og andre indbyggere ganske vist blevet udjævnet, men værnepligten hvilede stadig på landets bønder alene. I 1847 kunne Werner Ussing i sin lovebog for bønder derfor hævde, at selvom der i juridisk henseende ikke længere var nogen formelle skillelinier mellem herremanden og bonden og mellem gårdmanden og husmanden, så var der dog stadig en rest af den ældre ulighed tilbage: »I én henseende medfører det endnu en særegen byrde, at være født som bonde

og det er, som foran omtalt, med hensyn til værnepligten«. ¹³

Populært sagt var bønderne »ufrie«, mens andre stænder var »frie«, og i visse dele af landet og på visse bestemte tider var disse mennesker ikke blot nederst i samfundets hierarki, men til lige bundet til deres fødestavn i deres bedste alder. ¹⁴ Betegnelsen *bonde* var, som agitatoren og den senere højskolemand Lars Bjørnbak formulerede det i 1850'erne, »*et foragtet navn for trælle og ufri*«. ¹⁵

Begrebet landmand

I en anmeldelse af *Det danske landbrugs historie I-IV* fra 1988 polemiserede historikeren Steen Busck mod værkets brug af begreberne *bonde* og *landmand*: »*Af ethvert nogenlunde fyldigt bondeskifte fra 1700-årene fremgår det, at vi ikke har at gøre med et landbrug i moderne betydning. Vi har at gøre med en husholdning, som for langt størsteparten af forbrugets og produktionens vedkommende er en enhed, der forsyner sig selv af den omgivende natur. En enhed, der så at sige endnu rummer en hel erhvervsstruktur i sig. Ud over agerbrug og kvægbrug driver man håndværk af mange slags, fiskeri, skovbrug og alt, hvad der ellers kan tjene til husstandens underhold. Egentlig er det en misforståelse, at tale om hovederhverv og bierhverv eller som antropologerne om fiskerbønder og andre bønder. Enhver husholdning arbejdede inden for de muligheder, som den lokale natur bød på. En bonde var ikke en landmand. Det første ord har oprindeligt intet med landbrug at gøre. Ordene landbrug og landmand blev først almindelige i 1700-årene og hæftedes på større brug og finere folk end bønderne. Landbo derimod havde længe været en almindelig betegnelse også for bønder*«. ¹⁶

Omkring 1800 vandt den nye land-

Fig. 2. Den nye tids driftige landmænd opkøbte ofte mindre gårde og lagde dem sammen. På billedet ses proprietærgården Torpegård i Benløse sogn på Midsjtjælland under opførelse i 1898. Torpegård var netop resultatet af en sådan gårdsammenlægning. Den imponante bygning repræsenterer soliditet og stor velstand og signalerer, at bygherren er en driftig landmand med styr på tingene (Midsjtjællands lokalhistoriske arkiv).

mandsbetegnelse frem, idet flere forfattere begyndte at benævne bønder (særligt de driftige) som landmænd. Men man kan også støde på begrebet i ældre litteratur (og i *Danske Lov*) selv om der ikke dengang synes at have været knyttet bestemte indholdsmæssige værdier til betegnelsen. Den benyttedes snarere som et begreb på linie med almue eller landbo. I *Danmarks og Norges økonomiske Magazin*, som udkom i årene 1757-64 anvendes landmandsbegrebet flere gange, men her i betydningen *godsejere* og andre af højere stand, der bor på landet og er beskæftiget med jordbrug. I 1758 fortælles det f.eks., at de fynske godser Holstenshus, Nakkebølle, Rød-

kilde, Fjellebro og Brahetrolleborg besiddes af »*fornuftige landmænd*,« ved Brahetrolleborg har man »*en fornuftig landmand til forvalter*,«¹⁷ og i 1760 anvender Daniel Heitmann utvetydigt begrebet som et prædikat for godsejere.¹⁸ Også senere i århundredet kan vi finde landmandsbetegnelsen anvendt som betegnelse for godsejere, selv om det nu er blevet mere almindeligt, at hæfte det på folk af borgerstand, der bor på landet og driver jordbrug. I C. W. von Munthe af Morgenstiernes afhandling om landvæsenet fra 1783 finder vi således stadig begrebet anvendt som specifik betegnelse for godsejere.¹⁹ Men vi kan også finde det anvendt i endnu én betydning, nemlig dér hvor

der sigtes til alle, der bor på landet og er beskæftiget med agerbrug, uanset social status. Således anvendes det f.eks. af P. F. Suhm i hans Danmarks-historie fra 1776 og af F. W. Trojel i hans økonomisk-politiske afhandling fra 1787.²⁰

I *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* støder vi imidlertid på endnu en betydning af begrebet. I et indlæg fra 1757 skelnes der mellem »landmandsskab« og »bondevæsen« og forskellen er klart nok, at det første betegner det landbrug, hvor man går planmæssigt og næsten videnskabeligt til værks, mens det sidste betegner bondens traditionalistiske slendrian og blandingsøkonomi.²¹ Den samme skelnen finder vi hos økonomen og botanikeren G. C. Oeder i hans afhandling om frihed og ejendom fra 1769: Her taler Oeder for, at de store hovedgårde skal udparcelleres og jorderne besættes med driftige landbrugere, som fortrinsvis skal rekrutteres blandt de nuværende forpagtere – »de af alle beboere mest ønskelige« da de i modsætning til bønderne var »udlærte landmænd.« Hos Oeder repræsenterer landmandsbegrebet således en specialiseret erhvervskategori, mens bondebegrebet blot refererer til en social orden, der ikke indebærer professionel specialisering.²² Det er i Oeders betydning, at landmandsbegrebet fra slutningen af 1700-tallet i stigende grad vinder frem som en værdiladet betegnelse for landbrugere, der enten ikke er født i bondestanden eller som godt nok er bønder, men alligevel »tænker fremad« – bønder, som altså stræber efter at forbedre og udnytte deres jorder og som tager ved lære af »gode eksempler« fra hovedgårdene og de større brug: Forvalter Willesen på Williamsborg i Østjylland beklagede sig således i 1808 over, at den udflyttede bonde brugte store summer på at opføre en ny, stor gård. I stedet burde han bruge penge på at forbedre sit jordbrug, så han blev »hvad

han nu fattes så meget i at være: Landmand.«²³

I den hensigt at gøre bonden til landmand lod Det kongelige Landhus-holdningsselskab fra 1782 årligt indrykke landbrugsfaglige oversigter i almanakken. I erkendelse af, at man ikke kunne nå landets bønder via mere eller mindre akademiske vejledninger og pamfletter, greb man til dette oplagte middel – og almanakken var, på grund af sine vejrforudsigelser og udførlige lister over lokale markedsdage, en gennem generationer meget udbredt publikation hos den danske landbefolkning. Den udkom således i et efter datidens forhold enestående oplag, visse år i helt op til 100.000 eksemplarer.

I almanakkens landbrugsfaglige stykker indgik fra 1782 undertitlen *Bonden i særdeleshed til oplysning og nytte*, der allerede i 1784 meget sigende ændredes til *Landmanden især til nytte*. I 1806 skiftede titlen igen, denne gang til *Landalmuen især til nytte*, for igen i 1878 at gå tilbage til *Landmanden især til nytte*. Disse navneskift er næppe tilfældige: 1780'erne var den periode, hvor begrebet landmand begyndte at vinde frem som betegnelse for den driftige bonde og det var vel også derfor, at man i 1784 erstattede undertitlens *bonde* med *landmand*. De fleste associerede imidlertid stadig landmandsbegrebet med dygtige og innovative landbrugere, der ikke var af bondestand, og da det ikke var dem, men den traditionalistiske bonde, man henvendte sig til, måtte man atter ty til at ændre undertitlen i 1806. Denne gang til det bredere *landalmue*, som omfattede alle sociale grupper af bondestanden. Ændringen i 1806 kan dog også forklares med, at bondebegrebet allerede på dette tidlige tidspunkt var blevet synonymt med gårdmænd, og da man også henvendte sig til husmænd, måtte man derfor finde en mere dækkende betegnelse.²⁴

Landmænd udenfor bondestanden

Før 1800 havde en jordbruger så at sige altid været identisk med en mand af bondestand (godsejere og forpagtere på nær), men i de sidste tiår af århundredet opstod en ny type jordbrugere, som man ikke tidligere havde kendt og som ikke var så nemme at indplacere i den kategorisering, man hidtil havde benyttet: Under indtryk af hoffets og adelens landlige sommeradspredelser, tidens nationalromantik og bondeidealisering begyndte velhavende købstadsborgere at slå sig ned på landet på større gårde, ofte bestående af et par sammenlagte gårdbrug. Flere godsejers bortsalg af fæsteland muliggjorde denne trafik af byboere, der ønskede at leve som småproprietærer og nyde landlivets lyksaligheder. Særligt i hovedstadsområdet og i det øvrige Nordsjælland søgtes de dobbelte bondegårde »med megen begærlighed« og der var rift om dem, da antallet var begrænset.²⁵ I årene omkring 1800 opkøbte velstående københavnske borgere f.eks. flere bondegårde på strækningen mellem København og Helsingør, hvoraf størsteparten lå udenfor Københavns Nørre- og Østerport. Gårdene anvendtes enten som landsteder, hvor ejerne satte en forpagter eller som store familiebrug, hvor borgerfamilien slog sig ned som proprietærer.²⁶

Disse jordbrugende borgere var et relativt nyt befolkningsindslag i det agrare landskab og de kunne derfor ikke indpasses under betegnelsen *bønder*. De var ganske vist jordbrugere, men de var netop ikke af bondestand. Dette nye forhold har sikkert også forvoldt Landbokommissionen og dens embedsmænd en del vanskeligheder, da de i 1788 skulle udfærdige den nye forordning om landmilitser. Militsern hvilede jo traditionelt på landbrugerne, der altid havde været af bondestand, men det nye befolkningsselement forstyrrede

den traditionelle tilstand. Af samme årsag måtte der indføres nogle poster i forordningen der specificerede, hvorledes man skulle kende forskel på en værnepligtig *bonde* og en udskrivningsfri borgerlig *landmand*.²⁷

Som en følge af den nye landmandstypes fremkomst på den agrare scene, ser vi også en ganske ny sprogbrug vinde frem i tidens agrare skrifter og debatindlæg. Hvor talen tidligere havde været om *bønder* og hvor et begreb som *landmand* kun var blevet anvendt sporadisk og uden, at der altid var nogen konsekvent meningsforskel mellem de to udtryk, ændrer dette forhold sig afgørende i 1800-tallets første trediedel. De mange debatindlæg og afhandlinger om landvæsen fra disse år afslører forskellige gradbøjninger af de to begreber: Jordbrugere, som lever efter den traditionelle, konservative kultur, der dikterer at alting helst skal forblive som det altid har været, betegnes nu konsekvent som *bønder*, mens de progressive, som indfører nye metoder i landbruget og tager ved lære af hovedgårdene og proprietærerne, og i det hele taget synes at have brudt med traditionens kulturelle spændetrøje, betegnes som *landmænd*. De borgerlige landmænd på de store gårde betegnes konsekvent som *landmænd* eller *folk udenfor bondestanden*.

Empirikere og teoretikere

Den sproglige distinktion mellem *bonde* og *landmand* ses f.eks. hos den jyske stiftamtmand J. C. F. Hellfried, der i 1805 forfattede et skrift om jordudstykningsen i Vejle amt. Heri hævdede han, at »*hvo, som har levet blandt bønder og nøje lært at kende deres hele fremgang, fra først til sidst, vil sande med mig, det jeg her har anført som det almindelige; og det vores Olufsen*²⁸ *så kækt og kraftigt har udtrykt: Bonden er ikke landmand! – han har sjælden*

Fig. 3. Johan Christian Drewsen (1777-1851). Papirfabrikant, landøkonom og præsident for Det danske Landhusholdningsselskab. Drewsen var en ivrig agitator for et landbrugssystem, hvor små gårde skulle sammenlægges til større enheder, således at dygtige og driftige folk (landmænd) kunne komme til. Han var en ivrig skribent og forfattede f.eks. flere af almanakkens landbrugsfaglige indlæg, hvori han forsøgte at påvirke den traditionalistiske bonde til at blive en moderne landmand (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

de fornødne evner, aldrig viljen, og ej mere indsigterne til de vedholdende forbedringer og udlæg, som jordens kraftige bedrift kræver. Bonden nøjes ikke med rige renter af sine udlæg; han vil have sin kapital tilbage. Overtales han til noget forsøg og det lykkes ikke straks, så vover han og flere i en hel

egn for deres livstid intet mere.«²⁹ Begrebet landmand var altså på vej til at blive en betegnelse for de jordbrugere, som greb deres bedrift professionelt og nærmest videnskabeligt an, og i denne betydning definerede Landhusholdningsselskabets præsident J. C. Drewsen det også i 1815: »Ved en praktisk

landmand forstår jeg en agerdyrker, der bringer de foretagender i udøvelse, som teorien har lært ham og erfaring bekræftet. Den blotte empiriker [dvs. bonden] derimod, handler uden at bryde sig om videre grund end den, at hans fader og farfader har handlet således før han; slendrianen er hans lærer og vanen den hovedpude, hvorpå han sødt er indslumret. Empirikeren lader hånt om al teori, mens den praktiske landmand søger og agter den, men ikke stoler på den, inden praktiken har påtrykket den sit stempel og erkendt den for god.»³⁰

Begreberne bonde og landmand anvendtes altså på to forskellige typer af landbrugere – på henholdsvis den traditionalistisk indstillede og den innovations- og risikovillige – og i tiden omkring 1860 kunne en driftig erhvervsmand endnu kritisere danske bønder ved at hævde, at de ikke egentlig var landmænd – i hvert fald ikke af den type, som tiden havde brug for.³¹

I de amtsbeskrivelser, som Det kongelige danske Landhuusholdningsselskab lod udsende i 1800-årenes første trediedel, skelner de fleste af forfatterne også mellem tre kategorier af jordbrugere: 1) bonden, 2) landmanden og 3) landmanden udenfor bondestanden. Og det er tydeligt, at der er påhæftet de forskellige betegnelser visse »mærkater« som gør, at det ikke er ligegyldigt hvorledes begreberne bruges: Hoffman Bang fortæller f.eks. i sin beskrivelse af Odense amt, at »*det er altså ved de dannede landmænds bedre eksempel, at der især kunne virkes til bondens praktiske uddannelse, men som oven antydet er de gårdes antal, der kan ernære familier udenfor bondestanden, hos os alt for lille i forhold til bøndergårdenes tal*«, og videre hedder det: »*Med rette kunne bonden vente, at den mere velhavende og dannede landmand, der er forundt større midler og heldigere omstændigheder til at udvikle sine evner og udvide sine*

kundskaber, at han gik frem og viste vejen til et bedre drevet agerbrug«. ³²

I sine overvejelser over henholdsvis svingplovens og hjulplovens fordele og bagdele skelner også forfatteren til beskrivelsen af Aalborg amt, C. Christensen, mellem bønder og landmænd: »*Imidlertid er questionen angående den større brugbarhed ikke dermed decideret i favør af hjulploven; at denne for øjeblikket gives fortrinet, må mere tilskrives vane end overbevisning om, at den virkelig bør foretrækkes for svingploven, til hvilken overbevisning landmanden i almindelighed, og navnlig bonden, ikke endnu er ledet ved forsøg*«. ³³ Theodor Hasle fortæller i sin beskrivelse af Holbæk amt, at landmanden på den større gård høster sit korn senere end bonden og »*i sommeren 1840 havde en landmand en lod med engelsk byg, som følgerig var senere moden end bøndernes almindelige toradede korn*«. ³⁴ Og fra Frederiksborg amt siges det i 1831, at »*stedse har den tænkende landmand sørget for, ej alene at anvende det bedste korn, han avler til såsæd, men også stundom at skaffe sig fremmed såsæd. Det første sker endog hos den mådeligere bonde*«. ³⁵

Af og til blandes begreberne imidlertid sammen. Til tider betyder en *landmand* en agerdyrker udenfor bondestanden, som oftest et menneske af borgerstand (det er derfor, at Hoffman Bang f.eks. kan hævde, at landmændene er forundt større midler og heldigere omstændigheder). Til andre tider refererer begrebet til bønder, som er oplyste og tænker fremad, og derfor adskiller sig fra den konservative og uoplyste bonde. Det væsentlige er imidlertid, at der er forskel på betegnelserne og at de ikke anvendes tilfældigt (selvom det nogle gange kan være tilfældet). Sammenblandingen af de enkelte begreber indikerer, at det er nogle nye begrebsdannelser, vi her har med at gøre; begreber hvis betydning endnu ikke ligger fast.

Det kulturelle indhold i begreberne *bonde* og *landmand* ændrer sig i 1800-tallet og bliver til specifikke betegnelser for to forskellige typer af jordbrugere. Tendensen går imod, at flere og flere jordbrugere betegner sig selv som landmænd, mens begrebet *bonde* i stigende grad bliver et skældsord.³⁶ I takt med, at bønderne i 1800-tallet bliver stadig mere velstående, oplyste og ligeværdige medlemmer og borgere i staten, ønsker de ikke længere at blive associeret med betegnelsen *bonde*, der jo er et begreb, som peger tilbage mod den gamle mørke tid med al dens undertrykkelse og traditionalisme. Bonden omkring år 1900 var ikke længere *bonde*, men *landmand*.³⁷

Bondeslendrian

Transformationen fra *bonde* til *landmand* omtaltes i 1910 af den fynske hjemstavnsforfatter Christine Reimer på følgende måde: »I det 18. århundrede så det mørkt ud for Danmark eller, som bonden siger, *land* og *rige*. Men der lå guld i barrer i den danske muld og i det danske folk, skatten blev hævet og udmøntet i det 19. århundrede, så agerbruget m.m. fik verdensry, og folkelivet vågnede af sin døs og dvale. Bonden blev fra sin undertrykkelse hævet til faguddannet *landmand*, og udviklingen bragte fornyet liv ...« Det var netop det, som skete i løbet af det 19. århundrede. Fra at være en *bonde*, med alt hvad det indebar af blandingsøkonomi og subsistenslandbrug, blev han en faguddannet *landmand*, der helt og holdent koncentrerede sig om sit jordbrug. Han blev *professionel*.³⁸

I 1800-tallet blev den danske *bonde*-type gradvis, og med langsomme skridt, forvandlet til en *landmand*-type, der brød med traditionens faste greb såvel med hensyn til selve landbruget som med hensyn til sit nedarvede verdensbillede. Forandringsprocessen var alle-

rede sat ind i 1700-årenes sidste årtier, hvor O. C. Olufsen kunne hævde, at »den almindelige *esprit* hos *landmændene* mere og mere går over fra *oldefædrenes praksis* til en mere *videnskabelig* eller dog *oplyst agerdykningsmåde*,«³⁹ men det var først i det følgende århundrede, at transformationen for alvor tog fart. Danske *landøkonomer* og andre med indsigt i *landvæsenet* ønskede, at bønderne skulle bryde med den århundredgamle praksis og tage ved lære af de *landøkonomiske skrifter*. »Bonden skulle«, siger Claus Bjørn, »så at sige *ophøre med at være bonde* (dvs. dikteret af traditionen og de nære omgivelser) og *blive landmand i lighed med de større landbrugere i forholdet til sin bedrift*.«⁴⁰

De teknologiske *landbrugsreformer*, som var blevet sat i værk i 1700-tallets sidste årtier, skabte ikke i sig selv en ny og »professionel« *bonde*. Bonden måtte tværtimod opdrages til at være *landmand* og en af vejene hertil gik via *landbrugsfaglig oplysning*, der skulle bevidstgøre ham om, hvilke uanede muligheder, der lå forude, nu de gamle institutioner var brudt ned. Særligt gjaldt det nedbrydningen af det *landsbyfællesskab*, som tidligere havde bremset alle initiativrige *bønders* muligheder for *nytænkning*. Den nye tids *bonde* skulle lære at tænke, som en *fribåren individualist*: »Det som jeg *ejer*, *haver* *fæstet*, *lejet* eller *købt*, er dog engang *bleven mit*; er *separeret* og *afdelt*. Ingen har (som man siger i *talemåden*) *ærinde på mine marker*, *enge*, *heder*, *moser*, *græsning*, *tofter* eller i *mine skove*; men det jeg har, det har jeg *adskilt fra min ligemands*, *overmands* og *undermands ejendomme*, og mine *grænser* er således *fastsatte*, at hverken *tid*, *ælde*, *kunst* eller *bedrageri* kan *fornærme* eller *berøve mig noget deraf*. Jeg *dependerer* hverken af *min nabos*, *husbonds* eller *bymænds magt*, *had*, *egensindighed* eller *dovenskab*; jeg kan så, *høste* og *pløje* når, hvor og i *hvilken mark* jeg vil. Nu

*kan hele verden se og skønne, hvis skylden er, hvem der er flittig og stræbsom, og hvem der er doven. Nu skal hverken byens vedtægter undertrykke de fattige eller hindre den vindskibelige, langt mindre forføre dem til at vedtage noget, som kan sigte til deres egen skade og nogens fornærmelse. Det er det, som jeg kalder: Frihed og ejendom».*⁴¹

Det var dog nemmere sagt end gjort. Præsten Bone Falch Rønne, der var en ivrig agitator for landbrugsforbedringer klagede i 1815 over, at bøndernes kultur ikke var gået frem i takt med teknologien. Agerbruget var stadig »i sin fuldkomne barndom.« Det var ikke lykkedes, hævdede Rønne, at gøre bonden til en uselvsk patriot, der arbejdede for fædrelandets tarv. Tværtimod misbrugte han sin nyvundne frihed til at hengive sig til gammel slendrian og dovenskab: »Han lærte ikke med samvittig redelighed, at være ivrig for opfyldelsen af sine velgøreres, øvrighedernes, vilje, men han lærte med forøget list, at se på øjeblikkets indbildte fordel og at bedrage dem, som arbejdede for hans opkomst.« Af de oplysende landbrugsskrifter lærte bonden intet. Han læste dem ikke selv, men skulle derimod erfare de nye tiltag via de »kultiverede« landmænds eksempel, og derfor »ville halve eller hele århundreder medgå, inden slig virkning bliver almindelig og iøjnefaldende.«⁴²

De fleste bønder forstod ikke, at det nu skulle være en »videnskab« at være bonde og det fik bl.a. til følge, at den stort anlagte agerdyrkningssskole på Næsgaard, som var blevet oprettet i 1799, kun fik én eneste elev. Skolens leder Oluf Chr. Olufsen bemærkede da også meget rigtigt, at »det måtte komme en dansk bonde underligt for, at man tilbød at lære hans søn agerdyrkning mod, at han ingen løn fik, men blot kost, logi og klæder.«⁴³ Bøndernes træghed bragte ofte de patriotiske »bondevenner« til fortvivlelse. De store teknologiske og socialpolitiske refor-

mer var gennemført, men lige meget hjalp det. Bonden forblev i den vante rutine. Det var så meget mere problematisk, som den bølge af patriotisme og fædrelandskærlighed, der skyllede ind over landet i 1800-årenes første årtier havde som maxime, at landets vigtigste stand var bondestanden og landets vigtigste næring agerbruget. Det kunne derfor ikke nytte, at bønderne fortsatte i den gamle slendrian og unddrog fædrelandet store indtægter. Derfor flettede den lolland-falsterske biskop P. O. Boisen meget behændigt fædrelandskærlighed og vindskibeligt agerbrug sammen i den »Fædrelands-Katechismus«, han udgav i 1811. Heri hed det meget kontant, at den sande fædrelandsven arbejdede ufortrødent for fædrelandets vel og for bondens vedkommende betød det, at:

»Den agerdyrker, som elsker sit fædreland handler uden fordom og gør alt, hvad der står i hans magt, for ved eftertanke over en bedre agerdyrkningsmåde, ved at benytte og følge den viseres råd og eksempel og ved gode bøgers læsning, at vorde en gavnlig mand for sit land. (...)

Den agerdyrker, som elsker sit fædreland forhverver sig ikke alene kundskab om bedre agerdyrkningsmåde, men udfører den også med ufortrøden flid, opmuntret ved tanken, at fædrelandets sønner efter hans død rundeligen skulle høste, hvor han ofte med møje og bekostning indrettede, dyrkede og plantede.(...)

Den agerdyrker, som ærer sin stand og vil gavne sit fædreland går ikke uden for dens hæderlige grænse, vil ikke være andet end bonde og søger sin glæde, sin hæder i at være det.«

Hvert enkelt af punkterne blev yderligere uddybet med højstemt patos, men nogen gennemslagskraft havde den

slags retorik næppe.⁴⁴ Det, der skulle til for at gøre bonden til landmand var ikke patos og patriotisk bessermachen. Bonden skulle ved selvsyn erfare, hvad den nye teknologi og de nye sociale forhold kunne betyde for hans pengepung, før han kom i omdrejninger, og det kunne kun tiden ændre på. Nye generationer måtte opvokse, før man for alvor kunne gøre sig håb om virkelige forandringer.

Så sent som i 1832 kunne J. C. Drewsen i almanakken stadig beklage sig over, at bonden primært var fokuseret på forfædrenes praksis: *»Ingen agtbar bonde må nogensinde tro, at forfædrenes dyrkningsmåde eller egnens brug kan altid tjene ham til rettesnor. Den dyrkningsmåde, der måske for lang tid siden passede ret godt til landmandens tarv, er nu ofte, ja meget ofte, stridende derimod og kan næppe skaffe ham udkomme for sig og sine. Fra slægt til slægt kan og bør mennesket stige i kundskaber; dette sker i alle videnskaber, i hver håndtering, fra den største til den mindste. Sønnen, der er udrustet med lige så gode naturgaver som faderen og som har arvet dennes erfaringer bør, når hans håndtering er den samme som faderens var, bestemt kunne komme videre end faderen kom. Dette lærer også erfaring; vi ser daglig bekræftelse heraf. Skulle agerdyrkningen da være den eneste håndtering, der ikke kan mere forbedres? Hvorved skulle dine oldefædre, min gode bonde, været blevne så kloge, at du kun behøver at følge deres eksempel, deres dyrkningsmåde, for at gøre det bedst mulige? Var din farfader klog nok til at indse fordelene ved udskiftningen eller satte han sig ikke meget mere imod den af al kraft eller klagede lydelig derover? Kunne du nu ønske, at dine jorder atter lå stykkevis i fællesskab med de andre bymænds? Nej, sikkerlig ikke! Du er altså i denne henseende klogere end han, hvorfor skulle du ej også kunne være det i andre henseender?«*

Herefter udmaler Drewsen de gamle bønders manglende kundskaber, f.eks. i læsning og skrivning, og slår selvsikkert fast, at *»jeg tør antage, at det jeg her har skrevet, er så uimodsigeligt sandt, at det vil finde indgang hos mangen bonde og vække nyttig eftertanke; at det vil lære ham, at skønt hans fader var, hvad han kalder en klog mand, står det dog i hans evne og er hans pligt, endnu at vorde klogere og som følge deraf ej blindt hen at følge fædres skik.«*⁴⁵ I bidraget til almanakken fra 1840 kunne man igen finde beklagelser over bondens traditionalisme, og den anonyme skribent indleder med at henvise til bondens modstand mod forandringer: *»Man beskylder den danske bonde for, at han hænger for meget ved gammel slendrian, at han kun vil dyrke sin gård, således som hans fader gjorde det, og at han er altfor langsom til at indføre nye opfundne forbedringer.«* Derpå udreder han bøndernes nuværende tilstand og konkluderer, at ganske vist er bondens tilstand langt bedre end tidligere, men det er for intet at regne imod, hvad den kunne blive, hvis bonden ville bruge mere eftertanke, aflægge brugen af de gamle redskaber og tage ved lære af dygtige landmænd udenfor bondestanden. Slutteligt formaner det, at *»enhver bonde må vel betænke, at i vore dage er det forstand og kundskab, forenet med flid og retskaffenhed, der giver mest anseelse.«*⁴⁶

Bondens professionalisering

Noget var der dog sket i årene mellem landboreformerne og 1800-årenes første trediedel. Den vestjyske bonde-skipper Søren Rasch hævdede i 1820, at bønderne nu gradvis var ved at ændre sig: *»Bondestanden synes nu at tiltage i forstand og sjælsevner frem for nogle decennier tilbage, da de var lige så udannede som deres jord udyrket.*

Fig. 4. I takt med at landsbyfællesskabet blev opløst i 1700-årenes sidste årtier lod nogle bønder straks deres gårde udflytte – til tider som konsekvens af lodkastning mellem landsbyens gårdmænd – mens andre ventede og så tiden an, før de tog det store skridt. Udsiftningen og udflytningen var vel nok den største enkeltårsag til, at det danske landbrug i løbet af 1800-årene blev langt mere specialiseret og innovativt end tilfældet havde været med det foregående århundredes traditionalistiske husholdningsøkonomi. På billedet ses den udflyttede gård Nyvangsgården i Haraldsted sogn på Midsjælland omkring midten af det 19. århundrede (Midsjællands lokalhistoriske arkiv).

Men nu ser man deres oplysning ytre sig i en retning, der lover velsignelse for de kommende dage«. Arbejdet var dog endnu ikke færdiggjort og der var endnu meget tilbage at ønske: »Man måtte ønske mere kundskab og vejledning udbredt blandt bondestanden og mere lejlighed og begærlighed efter oplysning«, slutter Rasch sin lille moral-tale.⁴⁷ Som årene gik blev bønderne mere og mere »moderne« og de klager, som tidligere lød over deres traditionalisme blev færre og færre. I et indlæg i *Tidskrift for Landøkonomi* fra 1852, hvor forfatteren beretter om de store fremskridt, der er sket på hans hjemegn ved Randers, fremgår dette tydeligt: Drikfældigheden og dovenskaben

er forsvundet, produktiviteten er steget og »i de sidste 20 år er der foregået en mærkelig og meget glædelig forandring med denne bys landbovæsen«. Også beboerne i sognet havde ændret sig drastisk. De havde brudt med store dele af traditionens arvegods, bl.a. som følge af øget oplysning i kraft af folkeskoleloven af 1814, og særligt den nye ungdom viste takter til vaskeægte landmandssind, der lovede godt for fremtiden: »Med hensyn til beboernes moralitet, da er denne særdeles rosværdig; hæderlig flid, sparsommelighed og ædruelighed er her temmelig gængse dyder. Er talen om oplysning, da kan Sødring sogn også heri måle sig med de fleste andre sogne; det er end og så

heldigt at tælle flere veloplyste unge mænd blandt sine gårdmænd, så udsigterne i denne henseende synes at være lovende. Sandsen for kundskaber og læsning er ikke ringe; især har lånebiblioteket, som oprettedes her 1843, vist gode frugter, ligesom og aftenskoleundervisningen, der begyndte 1842 og siden stadig er fortsat, vel heller ikke har været uden virkning. Landøkonomiske skrifter læses med megen begærlighed, og denne læsnings gode frugter spores her overalt i bondens virken og syslen med hans agerbrug. Bøger af historisk, geografisk og andet almenyttigt indhold læses også gerne, og det er glædeligt at høre, hvorledes de læste bøger indhold er genstand for samtaler imellem bønderne indbyrdes ved deres sammenkomster.⁴⁸

Om forholdene på Sydfyn berettedes det i *Dansk Maanedsskrift* fra 1866, at forholdene også her var kendeligt forbedrede. Selvom mange af de gamle »unoder« stadig hang ved bonden, var hans indstilling til bedriften dog ganske forskellig fra de tidligere generationers: »Overalt findes hos dem en arbejdsomhed og en iver for at drage nytte af enhver forbedring i avlsbruget, der allerede de fleste steder har båret rigelig frugt, så at der ikke alene findes en vis velstand, men når man får nøjere indblik i sagen, endog et overmål af kraft og rigdom, der bringer til at studse. Ikke alene finder man stedse jorderne i ypperlig drift og dræning udført så godt som overalt, fortrinlige heste, kreaturer, vogne og avlsredskaber, men man sporer tillige en rosværdig lyst til at få kundskab om forbedringer i maskiner og redskaber og til at drage nytte af disse. Tærskemaskiner er almindeligt indførte, men taler man med bønderne hører man jævnlige, at de dér eller dér på en eller anden udstilling af industri- eller landbrugsgenstande har set noget, der synes at være bedre og at de snart ville indføre dette nye.«⁴⁹

Det var i sandhed nye toner: Den traditionalistiske bonde havde været kendetegnet ved, at han drev sin gård på samme måde som sine forgængere og kun bekymrede sig lidet om sine efterkommere, og hvilken stand jorden var i, når og hvis de engang skulle overtage den. En af folkemindesamleren Ewald Tang Kristensens meddelelser formulerede dette etos således: »Man må også tænke på sine efterkommere« – »Nej, så min sjæl skal man ikke, for jeg ved ej, hvad vore efterkommere har gjort for os«.⁵⁰ I modsætning hertil var landmanden fokuseret på netop dette aspekt. Han arbejdede ikke kun for sig selv, men også for de kommende generationer, der skulle overtage gården som slægtsgård. Landmandens forestilling om de kommende generationers ve og vel havde f.eks. stor betydning, da den jyske hede blev forvandlet til agerjord i 1800-årenes sidste halvdel. De fleste hedeponerer var på det rene med, at det ikke blev dem selv, men derimod deres børn og børnebørn, der fik det fulde udbytte af anstrengelserne på den golve jord: »Der er jo arbejde nok, men det gælder at tage fat, og kommer takken ikke lige straks, så gør det heller ikke noget« skulle således den vestjyske hedeopdyrker A. Chr. Andersen fra Morsbøl have sagt, »det er jo ikke for os selv, vi arbejder«.⁵¹ Samme etos kommer til udtryk i et udsagn fra 1821, fremsat af den langelandske arvefæster Rasmus Hansen: »Dette, at jeg er sikker på i min levetid, at beholde min i fæste havende gård og har håb om efter min død, at én af mine børn må få den i besiddelse på sin levetid for en billig indfæstning, gør, at jeg har udtørret og indhegnet min straks efter udskiftningen tilfæstede lod i vænger«.⁵² Således handlede og tænkte rigtige »vindskibelige« og fremsynede landmænd.

Forskellen på den gamle og den nye bondetype afspejles også i de optegnel-

ser, som den sjællandske fæstebonde Søren Pedersen, foretog i tiden omkring 1800. Det er f.eks. tydeligt, at Søren far er en helt anden bondetype end Søren selv. Faderen er forankret i landsbyfællesskabet, i dets traditioner og praksis, mens Søren lægger afstand til dette fællesskab og i stedet værdsætter flid og kundskaber. Karen Schousboe, der har udgivet Søren Pedersens optegnelser, konkluderer, at *»der er således ikke tvivl om, at der fandtes store forskelle mellem faderens og sønnens liv og videre, at disse forskelle var tæt sammenknyttede med de forskelligartede økonomiske krav, det omgivende samfund stillede. Faderens liv var dybt forankret i landsbyfællesskabet og formet gennem den kappestrid og de tværgående samarbejdsrelationer, som formentlig dominerede arbejdslivet og festlivet og dermed en stor del af dagens og årets aktiviteter. Sønnens liv var derimod forankret i nødvendigheden af så økonomisk rentabelt som muligt, at drive gården og dens tiliggende jorder; Søren Pedersens livsform var derfor først og fremmest karakteriseret ved slidsomt arbejde, hvorimod faderens (i S. P.'s Øjne) var karakteriseret ved unødigt praleri, slendrian, troløshed overfor familien, druk, brutalitet osv. I hans øjne derimod, fremstod sønnen som geskæftig, selvrådig og egensindig. Til disse forskellige livsformer knyttede sig forskellige holdninger og normer, således som de kom til udtryk i en række ideologiske grundkonceptioner«.*⁵³

Det var kendetegnende for den professionelle landmand i 1800-tallets Danmark, at han i stigende grad koncentrerede sig om sit landbrug og fraveg den ældre bondekulturs mangfoldige håndteringer. Hvor landbruget tidligere havde været en del, omend en stor del, af den produktion, der foregik i en bondehusholdning, blev den nu i stigende grad den eneste produktion. De muligheder, som landborefor-

merne og den øgede oplysning havde afstedkommet blev grebet af de bønder, for hvem reformerne var tiltænkt: Dvs. gårdmændene – og gårdmændene var ikke sene til at omstille sig, da først de økonomiske konjunkturer for alvor blev gunstige fra 1830'erne og frem. Det kunne nu ikke længere svare sig, at drive binæringer ved siden af landbruget, der gav et langt større afkast end nogensinde før. Binæringerne blev i stedet overtaget af den voksende husmandsklasse, som var blevet forfordelt på reformernes alter. Allerede i 1812 kunne Gregers Begtrup således fortælle om de jyske heдебønder, at *»gårdmanden nu har mere sans for agerdyrkningen end for strømpebindingen, hvilken han overlader til børn, fruentimmer og gamle, der ej har kræfter til at arbejde i marken«.*⁵⁴ I 1800-tallet var det besiddelsen af jord, der bestemte om bonden var velhavende eller forarmet, og husmændenes adgang til jord var forsvindende lille.

Peasants og farmers

Inden for den antropologiske og sociologiske bondeforskning skelnes der mellem *peasants* og *farmers*.⁵⁵ For bonden er landbruget ikke en forretning, hvor der skal skabes profit siger f.eks. antropologen Robert Redfield. Bonden arbejder ikke ved hjælp af investeringer, reinvesteringer og moderne, kapitalistiske forretningsprincipper og han ser ikke jorden som en kapital. Bønder, der tænker således, er ikke bønder, men derimod *farmers* og deres livsform er ikke formet af traditionen, men af et brud med denne.⁵⁶

Etnologen Bjarne Stoklund mener, at farmertypen dukkede op i Danmark i løbet af 1870'erne og 1880'erne. På grund af de store driftsomlægninger i dansk landbrug i denne periode fortrængte den moderne landmand forti-

Fig. 5. Den driftige sjællandske landmand Søren Jensen Hyldegård personificerede den moderne, driftige landbruger, som 1800-tallets agronomer så gerne ville »fremelske«. I en alder af 21 år overtog han i 1886 barndomshjemmet – Hyldegården – i landsbyen Tvindelstrup på Midsjtjylland og i årene fremover blev han en af Ringstedegegnens mest markante personligheder inden for det lokale foreningsliv. Allerede i 1890 blev han således valgt som formand for Ringstedegegnens Landboforening. Han var desuden medstifter af den lokale skytteforening (1885), af Østifternes Brandforsikring (1888), af A/S Ringsted Bank (1890), af et hvidtølsbryggeri (1893), af Ringsted Andelssvineslagteri (1896) og meget mere. I perioden 1900 til 1940 var han tillige sognefoged for Farendløse sogn. Om sin driftige fader fortæller han i sine erindringer: »Efter at fader med stor dygtighed havde gennemført både mergling og dræning, høstede han ualmindelig godt på den stærke lerjord, og med de høje sædpriser var det jo noget som gav penge, og da man stadig levede nøjsomt, havde små skatter og billigt folkehold, var det et tidsrum, hvor de dygtige bønder blev velhavende. Dette gjaldt også mine forældre, de havde den gang ikke så få tusinde kroner mere i sparekassen end de skyldte i gården. At dette i nogen måde prægede hjemmet i en god retning, er en selvfølge.« (her citeret fra Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1971, s. 67f. Foto i Midsjtjyllands lokalhistoriske arkiv).

dens bonde: »Den nye tids »farmer« måtte drive sin gård som »business«, tage bestik af ændringer i markedsforholdene, kalkulere med forventede indtægter og udgifter og være parat til at stille bedriften om til de mest rentable afgrøder. I modsætning hertil producerede den gammeldags bonde for at dække behovene for den produktions-

og konsumtionsenhed, som gårdens hushold udgjorde. For ham var landbruget mere »a way of life« end en forretning».⁵⁷

På dansk kan vi oversætte begreberne peasant og farmer med bonde og landmand, eftersom disse to betegnelser, på linie med det engelske begrebspar, betegner to forskellige bondety-

per. Det skulle gerne nu stå klart, at der ved begrebet *bonde* forstås en traditionalistisk jordbruger og medlem af fjerdestand med kulturel rod i den patrimoniale feudaltid, mens begrebet *landmand* er betegnelsen for den »moderne« bonde – den nye bondetype, der dukker frem efter den agrare reformation i slutningen af 1700-tallet, og som er kendetegnet ved at repræsentere det stik modsatte af bonden.

I et begrebshistorisk perspektiv kan vi iagttage, at landmandsbetegnelsen vinder frem under samfundets gradvise overgang fra feudallignende bondestat til kapitalistisk landbrugsland, og at begreberne *bonde* og *landmand* kommer til at betegne hver sin historiske epoke. Bonden er en del af det feudale samfund og bondebegrebet er derfor ikke adækvat i den nye, kapitalistiske struktur, hvor politiske institutioner som lensvæsen, hoveri, landgilde, hals- og håndsret mv. er fortidige fænomener. Nye tider kræver nye betegnelser med nyt indhold.⁵⁸ I et kontinuum mellem »traditionel« og »moderne« befinder den feudale bonde og den kapitalistiske landmand sig i hver sin ende af skalaen. Bonden er traditionsbevidst og for en moderne iagttager irrationel, mens landmanden er fri for traditionelle bindinger og handler »rationelt«.⁵⁹

Selvom der ikke eksisterer nogen konsensus omkring, hvorledes man definerer en bonde og da slet ikke om nogen »peasantry-in-general«-definition, så er eksempelvis de antropologiske peasant-forskere på den anden side ikke uenige om, at der er sket en udvikling fra *peasant* til *farmer* i mange lande, såvel i de europæiske som i de ikke-europæiske. Den traditionalistiske bonde har gennemgået en transformation fra en husholdningsorienteret til en markedsorienteret økonomi, hvor han er blevet en kapitalistisk landmand, der ganske vist driver et familielandbrug ligesom bonden, men i modsætning til denne er juridisk fri,

overvejende markedsorienteret og besidder en langt mere avanceret teknologi og en langt større entreprenørånd end bønder.

Hvornår blev bonden moderne?

Afslutningsvis kan vi vende tilbage til Steen Buscks førnævnte indvending mod landbohistorikernes generelle anvendelse af de to begreber *bonde* og *landmand*. Som regel skelnes der nemlig ikke imellem de to betegnelser, og man ser dem ofte anvendt i flæng uden at forfatterne synes at have overvejet, om der er en begrebsmæssig forskel på prædikaterne. Forhåbentlig har jeg nu fået overbevist læserne om, at en sådan forskel eksisterer og at en så ureflekteret brug af de to begreber dels risikerer at føre til en manglende forståelse for, at man i det 18. og 19. århundredes Danmark opererede med forskellige typer af agerbrugere med hver deres sociologiske karakteristika og dels at man, netop ved at iagttage begreberne (eller diskursen), kan nå til en forståelse af, at begrebet bonde principielt er udtryk for en bestemt social orden og ikke for en professionel erhvervsudøver.

Ved at iagttage begrebsanvendelsens udvikling i løbet af det 19. århundrede vil vi endvidere kunne iagttage landbrugssektorens gradvise modernisering fra traditionalistisk husholdningsøkonomi til moderne erhvervssektor fra en ny vinkel: Vi kan f.eks. gøre os en forestilling om, hvornår det traditionelle bondeetos for alvor begyndte at vige for den nye professionelle landmandsprofil. En analyse af 1800-årenes anvendelse af begreberne *bonde* og *landmand* indikerer nemlig, at den danske bonde ikke blev moderne og rationel – i vor betydning af ordet – i tiden under og lige efter de store landboreformer, men derimod først sent i 1800-tallet – i tiden omkring

1860'erne og 1870'erne – og det er trods alt noget senere end man hidtil har antaget.

Noter:

1. Undtagelser er Bjarne Stoklund: Bønder og binæringer, Bol og By 1998:2, s. 10 og Mette Guldberg: Jydepotter fra Varde-egnen, 1999, s. 18.
2. En grundig og systematisk gennemgang af centraladministrationens arkivalier vedr. Danske Løvs tilblivelse ville måske kunne afdække dette interessante spørgsmål. På den anden side virker det ikke sandsynligt, at der findes noget materiale herom, da dette i givet fald nok ville have været publiceret i V. A. Sechers og Chr. Støchels kildeudgivelse af forarbejderne til Danske Lov og det er ikke tilfældet, V. A. Secher og Chr. Støchel (udg.): Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov vol. I-II, Kbh. 1891-94..
3. Andreas Schytte: Staternes indvortes Regiering vol. 4, Kbh. 1775, s. 164ff, 168, 515, 520f, 524. Retorikken om bondens ære var i 1770'erne stadig af forholdsvis ny dato og den var forbundet med den patriotiske diskurs, som J. S. Sneedorff var med til at igangsætte i begyndelsen af 1760'erne. Indholdet i denne diskurs indebar, at alle statens lemmer var socialt ligeværdige og derfor også kunne gøre krav på respekt for deres arbejde. Særligt gjaldt dette den traditionelt æreløse bonde, hvis arbejde var det allernyttigste for hele staten.
4. Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret bd. 1, Kbh. 1813, s. 54f.
5. I England begyndte klassebegrebet at vinde frem i den sidste halvdel af det 18. århundrede, hvor det brugtes synonymt med begreberne rang, grad og stand, Harold Perkin: The Origins of modern English Society 1780-1880, London 1976, s. 26f.
6. Claus Bjørn: Morten Smed og landboreformerne. Et radikalt jordbrugsforslag fra 1785, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1988, s. 72, 74, 76.
7. Henrik Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprokurørembedet vedkommende I. Deel, fra 1753 til 1756 inclusive, Kbh. 1793, s. 252; Erik Pontoppidan: Eutropii Philadelphi oeconomiske Balance, Kbh. 1759, s. 127.
8. Den Patriotiske Tilskuers 3. årgang, første Bind 1763, s. 75.
9. J. D. W. Westenholtz: Priisskrift om Folke-mængden i Bondestanden, Kbh. 1772, s. 41ff. Her citeret fra 1919-udgaven.
10. F. W. Trojel: Oekonomiske, politiske Betragtninger over Dannemarks, især Landvæsenets nærværende Forfatning, Kbh. 1787, s. 24, 66.
11. Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb, Fortid og Nutid bd. 1, 2000, s. 29-58.
12. Jacob Mandix som ovenfor anført s. 56.
13. Werner Ussing: De danske Landboforhold med fortrinligt Hensyn til den danske Bondes i Lovene grundede Forfatning, Kbh. 1847, s. 135.
14. Før enevældens indførelse var landets borgerstand også blevet omtalt som ufrige, men ved kongens udstedelse af privilegiebrevet 24. juni 1661 til borgerstanden i København og landets provinskøbstæder, imødekom enevælden borgerstandens ønsker om, at forbyde denne omtale. Borgerne måtte nu ikke længere omtales som »ufri, dem til forklejnelse og forargelse«, Ståle Dyrvik: Danmark-Norge 1380-1814 bd. 3: Truede tvillingriker 1648-1720, 1998, s. 155.
15. Søren Christensen (Lars Bjørnbak): Frem Bondemand, frem! Et venligt Alvorsord til den danske Bondestand, Kbh. 1860, s. 9f.
16. Steen Busck: Landbrugshistorie eller landbohistorie? Historie 18,3-1990, s. 469.
17. NN: Nogle Tanker om Land=Væsenets Forbedring, særdeles i Fyen, hvor der med er giort Begyndelse paa nogle Stæder, Danmarks og Norges oeconomiske Magazin bd. 2, 1758, s. 355.
18. D. Heitmann: Patriotiske Forslag om Hoved=Gaards Markers Udlæggelse til Bønder Gaarde, Danmarks og Norges oeconomiske Magazin bd. 4, 1760, se f.eks. s. 23.
19. C. W. von Munthe af Morgenstierne: Det danske Landvæsens Forfatning, Sorø 1783, *passim*.
20. P. F. Suhm: Historien af Danmark, Norge og Holsteen udi tvende Udtog til den studerende Ungdoms Bedste, Kbh. 1776, s. 143; F. W. Trojel: Oekonomiske, politiske Betragtninger over Dannemarks, især Landvæsenets nærværende Forfatning, Kbh. 1787, s. 23.
21. NN: En Reisendes Betragtninger over Uleylighederne af de fyenske Proprietariers og Bønders Fælleskab i Byer og paa Marker, samt Fordeelen af en muelig Forandring, Danmarks og Norges oeconomiske Magazin bd. 1, 1757, s. 22f.
22. G. C. Oeder: Betænkning over det Spørgsmaal: Hvorledes Frihed og Eiendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele, Kbh. 1769, s. 81.
23. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark bd. 5, Nørrejylland første Deel, Kbh. 1808, s. 420.
24. Ejvind Slottved: Folkeoplysning i et kvart årtusinde. Oekonomiske Anmærkninger fra

- Det kongelige Danske Landhusholdnings-selskab, Landmanden i sær til nytte, Københavns Universitets almanak. Skriv- og rejsekalender for det aar efter kristi fødsel 2000 som er et skudår, s. 209, 218.
25. Gregers Begtrup: bd. 1, Sjælland og Møen, Kbh. 1803, s. 28.
 26. »Idéen at forene det nyttige med det behagelige, blev snart en genstand for manges opmærksomhed. En stor dels evne, i særdeleshed af embeds- og borgerstanden tillod ikke at opbygge og indrette eller købe et indrettet landsted, som blot tjente til et smukt sommerophold uden at medføre nogen revenue. Var dermed forbundet en god bondegårds avl formodede de, at en slig gårds omhyggelige dyrkning skulle betale renten af det smukke våningshus med have, og give ejeren frit de landlige agreements for sig og familie«, Gregers Begtrup som ovenfor anført s. 222f.
 27. Forordning af 20.6.1788 § 28-32, Schous forordninger.
 28. Oluf Chr. Olufsen (1763-1827). Landøkonom og professor i statsøkonomi ved Københavns Universitet. Olufsen var i samtiden kendt som fortaler for fysiokratismen og som forfatter til kameralistiske og flere landøkonomiske skrifter og debatindlæg.
 29. Johan C. F. Hellfried: Bemærkninger og Erfaringer, angaaende Jordudstyknningen, eller Parcelleringen i Almindelighed, og for Veile Amt i Særdeleshed, Kbh. 1805, s. 55.
 30. J. C. Drewsen: Recension over Professor Olufsens Lærebog, Landoeconomiske Tidender bd. 2, 1815, s. 6f.
 31. Fridlev Skrubbeltrang: Da staar en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne, Kbh. 1948, s. 29.
 32. Jacob Aall Hoffman (Bang): Odense Amt beskrevet 1843 vol. 2, s. 247 (citeret efter genudgivelsen fra 1990).
 33. C. Christensen: Aalborg Amt beskrevet 1832, Kbh. 1832, s. 75.
 34. Th. Hasle: Holbeks Amt beskrevet 1844, Kbh. 1844, s. 114 og 130.
 35. G. Sarauw: Frederiksborg Amt beskrevet 1831, Kbh. 1831, s. 208.
 36. Undtagelser kan selvfølgelig findes. I det mellemslesvigske var det omkring 1860 således stadigt almindeligt, at gårdmanden benævnte sig selv bonde, mens begrebet gårdmand eller landmand ikke anvendtes, Johannes Koch: Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere, Slesvigske Provindsialefterretninger bd. 1, 1860, s. 81.
 37. Bondebegrebet som andet og mere end et smædeudtryk overlevede i virkeligheden kun på de grundtvigsk inspirerede højskoler og blandt nationalromantikerne, hvor det signalerede stolte danske folketraditioner og folkekultur. Højskolernes folk kaldte aldrig dansk folkekultur for en landmandskultur og jordbrugeren for en landmand. På højskolen vedblev bonden at være bonde.
 38. Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde bd. II, Odense 1910-13, s. 294.
 39. Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge, 1996 s. 157.
 40. Claus Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie bd. 3, 1988, s. 106.
 41. Tanker om Jyllands Forbedringer af K. F. B., no. 114, 1770-71 Journaliserede Forslag, Afhandlinger og Besvarelser af prisspørgsmaal Landvæsenet og Bondestandens Vilkaar vedkommende, Rtk. 432.28, pk. 3/3, Ra.
 42. Bone Falch Rønne: Nogle Aarsager, hvorfor Forbedringer i Agerdyrkningen gaar saa langsomt frem iblandt os, Landoeconomiske Tidender bd. 1, 1815, s. 140, 142, 144f, 151.
 43. Fridlev Skrubbeltrang: Folkeligt og fagligt Oplysningsarbejde efter de store landboreformer, Tidsskrift for Landøkonomi hf. 6, 1938, s. 405.
 44. P. O. Boisen: Forsøg til en Fædrelands= Katechismus eller kort Indbegreb af Pligterne mod Konge og Fædreland, Kbh. 1811, s. 95-99.
 45. J. C. Drewsen: 49de Fortsættelse af oekonomiske Anmærkninger fra det kongelige Landhusholdningsselskab, Landalmuen især til Tjeneste, Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1832 (almanakken har ingen side-tal).
 46. NN: Om Bondens Tilstand, Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1840, som er et Skudaar.
 47. H. K. Kristensen (udg.): En dansk bondeskipers historie. Fra Englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser, 1977, s. 90. Læg mærke til, at Rasch ikke betragter sig selv som bonde, selvom han i juridisk henseende hører til bondestanden.
 48. Frederiksen: Noget om Tilstanden i Sødring Sogn, Randers Amt, i landoekonomisk Henseende, Tidsskrift for Landoconomie ny række, 14. bd, 1852, s. 555.
 49. M.: Samfundsforhold paa Landet i det sydlige Fyen, Dansk Maanedsskrift bd. 2, 1866, s. 6.
 50. Evald Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv 6. afdeling, 1894, s. 9.
 51. Otto Sommer: En Hedens Helt. Udgivet af Udvalget for Folkeoplysnings Fremme. Særtryk, Kbh. 1899, s. 11.
 52. Peter R. Olsen: Rasmus Hansen, Ribbjerg 1779-1830. En foregangsmand inden for bondestanden paa Langeland i en kritisk tid, Fynske Aarbøger 1940, s. 346.
 53. Karen Schousboe (udg.): En fæstebondes liv, Odense 1983, s. 35f.
 54. Gregers Begtrup: Beskrivelse over Ager-

- dyrkningens Tilstand i Danmark: Nørrejylland bd. III, Kbh. 1812, s. 114.
55. Palle O. Christiansen: Gårdens reproduktion, Arbejdspapir fra Institut for europæisk folkelivsforskning 1/1985, s. 4ff og Peter Henningsen: Traditionalistiske bønder og vindskibelige landmænd, Rasmus Mariager m.fl. (red.): Fortællinger i tiden, 2001, s. 33-45.
56. Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb, Fortid og Nutid bd. 1, 2000, s. 37ff.
57. Bjarne Stoklund: Signalement af en epoke, Arv og Eje 1976: Det forsømte århundrede, s. 13f. I det tidligere omtalte indlæg i Dansk Maanedsskrift om forholdene på Sydfyn hedder det f.eks.: »Man læser ivrigt i aviserne for at drage nytte af de efterretninger, som de indeholder. Dagen efter, at bladene havde fortalt om den mislykkede humlehøst i Amerika, talte jeg med en bonde. Han havde naturligvis også læst om den og bragte sagen på bane glædende sig over de gode udsigter, der viste sig for ham, idet han havde stor humleavl. En anden bonde fortalte mig, at han med hensyn til at køre sin høst ind, rettede sig efter de telegraf-efterretninger, der altid findes i bladene angående vejret i England, idet han med rette mente, at vi gerne får dette samme vejr 2 til 3 dage senere«, M.: Samfundsforhold på Landet i det sydlige Fyen som ovenfor anført s. 6f.
58. Lignende opstillinger kan med en vis rimelighed etableres indenfor andre erhvervsgrene i samme periode: Købmanden bliver til grosserer, fabrikant eller direktør, skipperen bliver til skibsfører, store gårdmænd bliver til proprietærer, tjenestepiger bliver til husjomfruer osv. Baggrunden for de ændrede begreber skal findes i en tiltagende professionalisering af de enkelte erhvervsgrene, hvor de gamle betegnelser enten ikke slog til længere eller havde en fortidig klang over sig, som fik de enkelte erhvervsgrene til at adoptere nye betegnelser.
59. For en diskussion af den traditionalistiske bondes rationalitet eller irrationalitet, se Peter Henningsen: Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur, Historisk Tidsskrift bd. 100, hf. 2, 2000, s. 329-381.

Fakta, fortolkning og fortælling Om narrativitet og historisk videnskab

Sebastian Olden-Jørgensen

Fortid og Nutid december 2001, s. 295-305

Historikere fortolker fakta, men fortæller de også historier? Eller omvendt: Er der andet end en ubetydelig gradsforskel mellem skønlitteratur og den fagprosa, historikerne producerer? Det er spørgsmål, der er blevet akutte i forbindelse med de senere års debat om den historiske biografi og udfordringen fra postmodernismen, men som har interesse for al historisk videnskab. I dette bidrag forsøger Sebastian Olden-Jørgensen en principiel afklaring ved at reflektere over begreberne fakta, fortolkning og fortælling i deres indbyrdes forhold.

Sebastian Olden-Jørgensen, f. 1964, ph.d. i historie 1997, forskningslektor på Institut for Historie ved Københavns Universitet, hvor han pt. arbejder med emnet politisk kultur i Danmark 1500-1700. Har bl.a. skrevet *Kun navnet er tilbage. En biografi om Peter Griffenfeld* (1999), *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik* (2001) og *Historien om et ritual. De danske kongekroninger fra Christian III (1537) til Christian IV (1596)*, *Transfiguration*, 3 (2001), nr. 1, s. 83-99.

Treklangen fakta, fortolkning og fortælling kan opfattes på flere forskellige måder. Man kan f.eks. se den som en variation over et gammelt tema: Historikeren og hans kendsgerninger, dvs. man kan reducere treklangen til en dualisme, nemlig dualismen mellem kildekritisk sikrede kendsgerninger på den ene side og teoretisk funderede tolkninger på den anden. I denne dualisme kommer fortællingen til kort, fordi den let fremstår som en rent ydre form, et overflødigt æstetisk element, hvis det narrative ikke ligefrem ses som protovidenskabeligt eller – endnu værre – litterært. Denne opfattelse, som med en vis ret kan kaldes positivistisk eller snarere vulgærpositivistisk, artikuleres sjældent eksplicit – selvom historikeren Niels Thomsen har gjort flere gode tilløb¹ – men lurer alligevel instinktivt i baghovedet hos

mange. Den aktiveres ved kontakt med den biografiske genre, der kan forekommende skræmmende subjektivistisk og foruroligende narrativ. Det er imidlertid min tese, at den biografiske genre ikke skaber nye problemer. Den synliggør blot allerede eksisterende grundvilkår for humanistisk videnskab og historisk forskning, nemlig erkendelsens *personlige* karakter og dens *narrative* form. Derfor er debatten om den biografiske genre ikke blot en strid om den præcise grænsedragning i historievidenskabens udkant, men et spørgsmål, der berører selve fagets erkendelsesteoretiske grundlag.²

En anden opfattelse befinder sig i den modsatte ende af det videnskabs-teoretiske spektrum, og man kan jo kalde den mode-postmodernistisk i mangel af bedre. Hvor den vulgærpositivistiske position bygger sig op på

fakta og foragter eller mistænker fortællingen, tenderer den mode-postmodernistiske holdning til at drive gæk med fakta, idet den gør fortællingen eller rettere sagt fortællingerne, diskurserne, til det faste punkt, hvorfra den dømmer alt.³ Tanken synes ofte at være den, at kendsgerninger i realiteten ikke eksisterer, fordi de først undfanges i fortolkningen og fødes i fortællingen. Eller for at bruge en terminologi, der måske er mere almindelig: Fakta eksisterer ikke a priori, men konstrueres diskursivt som manifestationer af ideologi og magt. Hvor vulgærpositivisten ville sige: Giv mig dine kendsgerninger, så skal jeg se, om jeg kan acceptere din fortolkning, så siger mode-postmodernisten i stedet: Fortæl mig din historie, så jeg kan afsløre dens kontingens og ideologisk betingede vilkårlighed.

Dette er – let fortegnet og frem for alt idealtypisk tilspidset – de to reduktionistiske yderpositioner, man bør undgå, hvis man vil holde hovedet koldt og ikke give afkald på den frugtbare dynamik, der ligger i at bevare alle treklængens elementer, fakta, fortolkning og fortælling, i deres fulde dialektiske spænding. Jeg vil i den sammenhæng trække på den hermeneutiske tradition, hvis indsigter synes mig at rumme mulighed for at overvinde den positivistiske arvesynd og på samme tid svare reflekteret på den postmodernistiske udfordring.

Fakta – for meget og for lidt

Som historiker ved man, at der findes et nærmest ubegrænset antal historiske kendsgerninger, hvis objektivitet er hævet over enhver diskussion, men som heller ikke interesserer en levende mors sjæl. Samtidig må man under udforskningen af de mest brændende spørgsmål ofte kæmpe en jakobskamp for at etablere de fakta, der kan under-

bygge fortolkningen. Kildematerialet og dermed de kendsgerninger, der står til rådighed, tenderer i praksis altid til at være for fyldigt eller for sparsomt. Dette dilemma gør sig gældende i enhver historisk sammenhæng og ikke kun, som nogen vil mene, inden for de sidste tohundrede års historie, men som ofte erfares meget akut, når man arbejder med biografier. Om visse forhold er man meget vel orienteret, ja faktisk til overflod, så man ligefrem kan føle sig tynget af sin viden eller den arbejdsindsats, man føler sig forpligtet til, mens der til andre spørgsmål, som man ønsker at få besvaret, kun er alt for lidt eller alt for upålideligt kildestof. For nu at bringe et eksempel fra mit eget arbejde: Der er bevaret i hundredvis af breve til Peter Griffenfeld (1635-99), men kun et fåtal fra ham, og til al overflod koncentrerer brevene sig om hans korte tid på magtens tinde, ca. en tiendedel af hans liv.⁴

Det første problem, *embarras de richesse*, kan være reelt nok, men skal heller ikke overdrives. Man behøver ikke at nærlæse hele en statsmands embedskorrespondance for at kunne sige noget meningsfuldt om hans forvaltningsstil og flid. Ofte vil en impressionistisk analyse, selvfølgelig helst understøttet af systematiske stikprøver, være tilstrækkelig. For at blive hængende ved Griffenfeld så viste det sig, at utallige af de breve, der befinder sig i hans arkiv, havde karakter af »klientkvitteringer«, dvs. ordrige, tilsyneladende temmelig intetsigende taknemmeligheds- og loyalitetserklæringer. I realiteten drejer det sig om breve, der udtrykker en klients anerkendelse af en oftest ikke specificeret gunstbevisning samt forpligtelsen til at yde Griffenfeld en gentjeneste næste gang. Da jeg havde genkendt dette strukturelle træk, blev tilstedeværelsen af disse mange breve pludselig meningsfuld, samtidig med at det fritog

mig for en systematisk og mildt sagt trættende gennemlæsning.⁵

Det andet problem, manglen på oplysninger, ubelejlige lakuner eller blot ekstrem asymmetri, er både praktisk og teoretisk alvorligere, for en biografi kan ikke holde til et ubegrænset antal ubesvarede centrale spørgsmål og lakoniske bemærkninger om manglende kildemateriale. Dette problem løses i praksis ofte på en af to måder: Har man rigeligt kildemateriale, lader man det stof, der nu engang står til rådighed, fylde skildringen ud og fortæller eller bortforklarer, at man faktisk er i gang med en afledningsmanøvre.

Den anden taktik, der anvendes, når kildematerialet ikke kun er skævt, men næsten fraværende, består i at supplere med almenviden og analogier. Denne fremgangsmåde er både nødvendig og tilladelig, men den rummer store farer, fordi det er så fristende at slutte mekanisk fra den viden, man *i dag* besidder, til den biograferede person. Har han f.eks. besøgt et universitet med en berømt professor, der har indskrevet sit navn i åndshistoriens kongerække, så transformeres dette faktum hurtigt til en intellektuel »påvirkning« af den biograferede. Men måske har vor helt svigtet professoren til fordel for vinstuen eller slet ikke haft forudsætningerne for at forstå professorens sande historiske betydning. Man kan hævde, at tidsånden på et givet tidspunkt blæste i en ganske bestemt retning, i hvert fald hvis man anskuer udviklingen på et par hundrede års afstand, men man har ingen sikkerhed for, at tidsånden påvirkede noget enkeltindivid på netop den måde, der svarer til en moderne historisk bevidsthed. De samme ydre omvæltninger kan tolkes vidt forskelligt, og de samme personlige oplevelser kan give sig diametralt modsatte udslag. Denne hverdagserfaring bør man ikke glemme, selv når fortvivlende kildefattigdom giver fantasien vinger.

Det, jeg plæderer for, er altså en ærlighed i omgangen med kilderne. Sproget rummer mange nuancer, hvor-

Fig. 1. Også barokken reflekterede over forholdet mellem fakta, fortolkning og fortælling, men med lidt andre begreber. I stedet for fakta ser man her til højre den nøgne sandhed (sandhedens lys) med strålende fakkel, siddende på jordkuglen og placeret under Guds altseende øje. Hun løfter helt bogstaveligt sløret for historien. I stedet for fortolkning har man til venstre historien som en livets lærerinde, der formidler sin visdom til gavn og glæde for den opvoksende ungdom. Hun er placeret under to trompeter, der symboliserer ryet og historiens hverv som forkynner af berømmelse og fordømmelse. Fortællingen har her fået form af Fader Tid, der uophørligt driver historien frem. I bunden af billedet kryber historiens overvundne fjender sammen: løgneren, uvidenheden og glemselen. Titelkobber fra *Theatrum Europaeum*, bd. 2, Frankfurt 1637 (Det kongelige Bibliotek, Kort- og Billedsamlingen).

med man kan udtrykke de forskellige grader af skøn, sandsynlighed og usikkerhed, som omgærder erkendelsen. Man bør imidlertid holde fast ved, at der bør være et minimum af fodfæste, før man giver sig til at spekulere. Det være mig fjernt at kræve absolut sikkerhed og håndfaste beviser for hver eneste påstand. Der bør være et vidt spillerum for formodning og fortolkning, men man bevæger sig ud på et skråplan, hvis man begynder at fremsætte gæt og overvejelser, om hvilke man ærligt må tilstå, at de måske nok er mulige, men ikke sandsynliggjorte ved det mindste indicium i kildematerialet eller på anden måde.

Når jeg står så stejlt på denne detalje skyldes det, at jeg anser Aristoteles' sontring mellem historie som det virkelige og litteratur som det mulige/sandsynlige/rimelige for at være af afgørende betydning.⁶ Spændingen, alvoren og den samfundsmæssige relevans af historieforskningen står og falder med, at målet for den historiske erkendelse er sandheden forstået som det bedste bud på, hvad der virkelig skete, hvorfor det skete, og hvad det betyder for den historiske udvikling og for vor tids mennesker. Fiktion defineres på den anden side ved mulighed/sandsynlighed, og dermed menes selvfølgelig ikke naturalisme eller realisme i snæver forstand, men konsistens, overholdelse af skrevne og uskrevne regler og alle de andre elementer, der muliggør det, der med et fagudtryk, som vi skylder den engelske digter Coleridge, kaldes »the willing suspension of disbelief« (det frivillige afkald på mistro).

Når jeg tilslutter mig Aristoteles, er det bl.a. fordi, hans paradigmatiske skelnen ikke går på *formen*, men på *stoffet*. Det er emnet, det virkelige, der dybest set konstituerer historien, ikke den sproglige iklædning. Derfor er jeg også ret kold over for visse postmodernistiske teoretikeres hoverende påvis-

ning af den historiske sagprosas karakter af litterært kunstværk eller »konstruktion«. Mit svar er: Hvad skulle det ellers være? Det er jo menneskelig kommunikation, menneskeligt sprog, det drejer sig om.

Fakta og fortolkning – *additivt eller integrativt?*

I den positivistiske tradition skelnes der skarpt mellem fakta og fortolkning: Kildeskritikken leverer kendsgerningerne, der fungerer som løsrevne mosaiksten, der i princippet kan kombineres på forskellige måder alt efter problemstilling. Den videnskabelige forståelse består ifølge dette paradigme grundlæggende set af kombination i forskellige mønstre under inddragelse af relevante teorier.⁷ Også positivismen kender dog til manglende kilder og anerkender i denne situation nødvendigheden af begrundede gæt, af hypoteser. Det var det, den radikale historiker Erik Arup mente, da han 1914 skrev de berømte ord om, at historikeren skal »*digte over de Kendsgerninger, der virkelig kan udsondres af Kilderne som tilforladelige, over dem alle, ikke imod dem og ikke udover dem*«.⁸

Det er imidlertid højst problematisk på den måde at skille fakta og fortolkning. Skal det, man skriver, give mening for en selv eller andre, kommer man ikke uden om at vægte, vurdere og tolke, og fortolkningen er ikke en særlig fase, men en kontinuerlig, dialektisk proces, én hermeneutisk cirkelbevægelse. I den stadige vekselvirkning af spørgsmål og svar, der driver erkendelsen fremad, vil man ikke kun opleve fortolkningen som en proces, der giver mening og sammenhæng til hidtil løsrevne og meningsløse fakta, sådan som positivismen hævder. I mindst lige så høj grad erfarer man, at fortolkningen *skaber* fakta i den for-

stand, at man først får øje på dem i det øjeblik, man møder kilderne med en bestemt forforståelse, en bestemt formodning eller teori. Enhver fortolkning har altså et heuristisk potentiale, der ansporer til at stille nye spørgsmål til kilderne og åbner øjnene for nye fakta. Fakta og fortolkning kan skelnes, men de kan ikke skilles.

Derfor har Hayden White og hans postmodernistiske epigoner langt hen ad vejen ret i, at den selv samme akt, der fastslår en kendsgerning, samtidig præfigurerer den til at indgå som led i en ganske bestemt forståelse og fortælling.⁹ Når jeg med »langt hen ad vejen« tager et forbehold, skyldes det, at jeg gerne så denne temmelig strukturalistiske, til tider nærmest deterministiske forståelse af erkendelsesprocessen opblødt med lidt hermeneutisk dialektik. At definere et historisk faktum er jo ikke kun nærmest instinktivt at præfigurere det til en bestemt fortælling, men i første række at relatere det til en spørgehorisont i stadig udvikling. Denne udvikling betinges ikke kun af den litterære kreativitet, men også af den modstand, som udøves af ubelejlige eller uforståelige fakta, for slet ikke at tale om fortidens egne modstridende historier.

Det er med andre ord ikke den imponerende samling af mere eller mindre sikre fakta, der gør én til historiker, men derimod tolkningen. Denne indsigt er ikke ny, men den har en tendens til at glide i baggrunden i den daglige kamp med kilder og litteratur. Og dog må man give den engelske gentleman-historiker G.M. Trevelyan, der i 1913 stillede følgende retoriske spørgsmål, ret: *»Bør historie blot bestå i akkumulationen af fakta om fortiden? Eller bør den også omfatte fortolkningen af fakta om fortiden? Eller, et skridt videre, bør den ikke kun være akkumulationen og fortolkningen af faktaene, men også præsentationen af disse fakta og fortolkninger i deres ful-*

*de emotionelle og intellektuelle værdi for et bredt publikum gennem litteraturens svære kunst?»*¹⁰

Derfor består det historiske syndefald ikke i, at man vælger og vrager, spørger personligt og fortolker intuitivt. Man kan ikke sige alt om alting, men er kaldet til at vægte og tolke. Man fejler derimod, når man i sit hjertes lønkammer begår den personlige, moralske fejl at lade to og fem være lige og søger at fremstille sine resultater som sikrere og mere repræsentative, kort sagt mere faktuelle, end de er.

Langt oftere synder historikere imidlertid i den stik modsatte retning. I sin iver efter soliditet, i begejstringen for emnet og i en psykologisk naturlig trang til at gøre sig usårlig over for faglig kritik lader man sig til tider forlede til at opdygne fakta i stedet for at drive fortolkningen i bund og stille sig selv og læseren ansigt til ansigt med grænserne for sin erkendelse. Og dog kan intet fritage én for fortolkningens Jakobs kamp. Denne kamp tabes ikke, når man bevæger sig ud over det, der i snævraste og bogstaveligste forstand kan belægges med fakta og »gode« kilder, men derimod når man stopfodrer sine sagesløse læsere med halvfordøjede kendsgerninger og uforløste hypoteser i stedet for at fremlægge en afrundet tolkning, hvor de nøje udvalgte og afvejede fakta ikke skjuler de svage punkter, men tydeliggør argumentationen.

Disse forhold gør sig efter min opfattelse gældende ved al form for historisk forskning og fremstilling, men de er særlig aktuelle – særlig akutte vil nogen måske mene – i forbindelse med biografier. Biografiens genrekrav gør nemlig disse forhold synlige på en uomgængelig måde, fordi fremstillingen af et andet menneskeliv er så åbenlyst mislykket, hvis der mangler tolkning, helhedsforståelse, indlevelse, engagement og fortælling.

Fortælling – et plaidoyer for det narrative

Hermed er jeg nået til det tredje punkt, fortællingen. Er historikere dybest set historiefortællere? Den antikke definition på historie, »*rerum gestarum narratio*« (fortællingen om begebenheder/bedrifter), besvarer uden tøven spørgsmålet bekræftende, og sådan vedblev det i mange hundrede år. Jeg skal ikke fortabe mig i almen videnskabshistorie eller historiografi, men nøjes med at konstatere, at på trods af megen snak om »*the revival of narrative*« (fortællingens renæssance)¹¹ og »*the linguistic turn*« (den sproglige vending)¹², så er det mit klare indtryk, at faget som helhed her i landet stadig lever i uafklarethed. På den ene side er det evident, at historikere fortæller historier, at historien er fuld af historier, og at adskillige af dem er gode historier på en eller anden måde.¹³ Alene fagets kronologiske rygrad og tradition for diakrone analyser installerer et naturligt narrativt element i historien. Men der er også kræfter, der drager i modsat retning. I manges øjne er egentlig videnskabelig erkendelse karakteriseret ved at være systematisk i sin struktur og ikke narrativ, abstrakt i sit sprog og ikke metaforisk. Narration og metaforik forekommer med andre ord litterært, og historiefaget har gentagne gange afvist den litterære sirenesang både mht. kildemateriale, metodik og fremstilling. Det er helt symptomatisk, at fagets danske patriark, Kristian Erslev, i sit eneste rent historieteoretiske værk drog en skizofren skelnen mellem videnskabelig historieforskning og litterær historieskrivning.¹⁴ Om nu lige Erslev som i en anden syndefaldsberetning skal være ophav til alt ondt, kan man med rette diskutere, men at der i dansk historieforskning eksisterer en hårdnakket tradition for koncentration om indholdet på bekostning

af formen, lader sig næppe bestride. Ganske mange synes desuden at mene, at komplicerede emner og stor viden retfærdiggør uoverskuelig, udpenslende sagprosa, mens ikke så få andre reducerer de til rådighed stående stilmidler til korte og klare sætningers staccato.

Historikere er derfor ofte utrygge ved litterære kilder, litteraturvidenskabelige teorier og narrative former, og denne utryghed bliver bestemt ikke mindre af den fornøjelse, visse postmodernistisk inspirerede teoretikere har ved at sige BØH, f.eks. gennem løsrevne Hayden White-citater om at historieskrivningen består af »*sproglige fiktioner, hvis indhold er mindst lige så meget fundet på som fundet, og hvis former har mere til fælles med deres modpartner i litteraturen end i naturvidenskaberne*«. ¹⁵ Jeg skal ikke her give mig i kast med en nærmere analyse af Hayden Whites ikke altid krystalklare udtalelser, men i stedet sammenfatte min egen forståelse af det narrative elements betydning i historisk forskning og fremstilling.

Først og fremmest vil jeg understrege, at form aldrig er ligegyldig, og derfor er fortællingen heller ikke en ydre skal, et sidste finish, man smører på sin historiske erkendelse for at få det til at glide lettere ned. Fortællingen er ikke form, men indhold i den forstand, at *fortælling er fortolkning*. Fortællestrukturen, kompositionen, såvel som fortællemåden, stilen, eller med et større begreb, genren, udgør i sig selv et centralt, integreret element af fortolkningen. Af denne konstatering følger to konkrete konsekvenser: For det første bør man som historiker arbejde lige så bevidst med de narrative elementer som med de formelle argumentationsstrukturer og dokumentationen. På samme måde som man i sin argumentation bør undgå uklare eller selvmodsigende passager, bør man i komposition, stil og *plot* forsøge at

Fig. 2. Formidlere af alle slags har altid vidst at værdsætte fortællingen. I den Kristne tradition har apostle, missionærer, præster og munke fortsat Jesu egen praksis ved at give budskabet om Ham form af fortællingen om Ham og ved at genfortælle de fortællinger, Han på sin side gav til bedste for de undrende skarer. Oversat til akademisk hedder den slags »narrativ teologi«. Jesu bjergprædiken, maleri af Carl Bloch 1877 i Christian IV's bedekammer, Frederiksborg Slot (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg slot).

skrive på en måde, der er et konsistent og hensigtsmæssigt udtryk for den opfattelse, man står for. For det andet

gælder denne pointe ikke kun for tekstproduktion, men også for tekstkonsumtion, dvs. for den kritiske om-

gang med sekundærlitteratur og kilder: Alle niveauer i tolkningen skal inddrages i analysen, ikke kun det dokumentariske (kildekritiske), det analytiske (argumenterne), det politiske (tendensen), men også det narrative.¹⁶

På dette punkt skylder jeg vist i al korthed at redegøre for, hvordan jeg definerer en fortælling. En fortælling er jo mere end blot en struktur med begyndelse (problem), midte (konflikt) og slutning (løsning). Man fanger heller ikke det centrale, hvis man blot opregner en række kendetegn som kronologisk struktur, sammenhængende handling med mennesket (ikke omstændighederne) i centrum, beskrivelse (i stedet for analyse), fokus på individer (i stedet for på kollektiver) og stræben efter vid og elegance i fremstillingen.¹⁷ Jeg vil i stedet læne mig op ad den franske sprogfilosof Paul Ricoeur, hvis hovedværk *Temps et récit* (1981-83) er blevet forbløffende lidt diskuteret og reciperet blandt historikere. Når jeg siger forbløffende, skyldes det, at hans teori både omfatter litteratur og historie, og at han undervejs eksplicit diskuterer Annales-skolen, Hayden White og meget andet med direkte historieteoretisk relevans.

Ricoeur definerer fortællingen som en sammenknytning eller integration på tre niveauer. For det første *knyttes enkeltbegivenheder sammen til en forståelig helhed*, til en historie. For det andet er der tale om en *sammenknytning af heterogene faktorer* så som handlende personer eller kræfter, mål, midler, interaktion, omstændigheder, uventede følger osv. For det tredje *forbinder fortællingen to tidsdimensioner*, nemlig på den ene side de enkelte episoders tid og på den anden den komposition, der koordinerer de enkelte forløb til én historie. Resultatet er en historie, som man for det første kan *følge*, fordi den har mål og retning, og som man for det andet kan *forstå*, ikke

fordi slutningen er forudsigelig, men fordi den er acceptabel i forhold til det forudgående.

At fortælle er altså allerede at forklare, men alligevel mener Ricoeur ikke, at historie bare er en særlig type fortælling, en bestemt genre. Historie udviser nemlig en epistemologisk (erkendelsesmæssig) afvigelse fra den rene fortælling i kraft af sin *eksplicitte begrebsdannelse*, sin *stræben efter objektivitet* og sin *kritiske bevidsthed* om grænserne for objektiviteten. Denne modifikation er afgørende, for videnskabelighed består ikke mindst i den bevidste refleksion og den stadige, kritiske diskussion af grænserne for erkendelsen og graden af dens sikkerhed. En anden følge er, at narrative kategorier som person, handling og tid må udvides, hvis de skal bringes i meningsfuld relation til moderne historisk skrivning f.eks. fra den strukturalistiske Annales-skole. I forhold til biografien betyder det f.eks. ikke alene, at strukturelle forhold af social eller psykologisk art spiller en »rolle«, men også, at det uforståelige, det modsætningsfyldte og det uforklarlige, der er i ethvert menneskeliv, har sin selvfølgelig plads i fortællingen.

For Ricoeur er det imidlertid en afgørende pointe, at den historiske litteraturs forklaringskraft afhænger af de ofte skjulte og indirekte bånd, der knytter historie og fortælling sammen.¹⁸ Af denne definition fremgår, at man altid fortæller historier, når man skriver historie. Det narrative element er nærværende, også når det gøres dårligt, ligesom en dårlig vits stadig er en vits, selv om man ikke griner. Til disse generelle betragtninger om narrativitet vil jeg føje nogle iagttagelser med særlig relevans for den biografiske genre.

For det første kan det narrative element, altså det at man opfatter en persons livshistorie som en bestemt slags historie, fungere heuristisk på linje

med alle andre former for heuristisk inspiration, f.eks. fra teorier. Ud fra en bestemt helhedsforståelse – in casu en bestemt fortælling – går man med skærpede øjne til sine kilder og får måske, måske ikke, øje på materiale, der understøtter eller modificerer helhedstolkningen.

For det andet: I nytestamentelig eksegesi taler man gerne om, at der altid er mere i fortællingen end i udlægningen. Teologerne tænker først og fremmest på Jesu lignelser, men iagttagelsen har almen gyldighed. Mere abstrakt udtrykt kan man tale om den narrative forms betydningsoverskud eller blot konstatere, at helheden i et kunstværk altid er mere end summen af delene. Dette har særlig relevans for biografier, eftersom enhver skildring af et menneske vil støde på det problem, at de ord, man finder, ikke rigtig fanger menneskets mysterium ind, de er for grove og unuancerede, eller også er de for præcise og snævre eller på anden måde utilstrækkelige. Her kan det hjælpe at gå et niveau op og benytte de muligheder, der ligger i fortællingens litterære virkemidler. For som den store franske historiker Marc Bloch sagde – om historieskrivning i almindelighed og ikke kun om biografier: *»Menneskelige handlinger er i deres væsen meget nuancerede fænomener, som man kun i begrænset grad kan beskrive matematisk. For ret at oversætte og derefter ret at analysere dem (for forstå man nogensinde fuldstændig det, man ikke kan udtrykke?) er det nødvendigt med stor sproglig præcision og et nøje afstemt toneleje. Der hvor man ikke kan beregne, må man antyde«*.¹⁹

For det tredje: Den narrative form tager læserens rolle alvorlig, fordi det er evident, at læserens aktive tilegnelse er tekstens fuldendelse. Når man fortæller en historie, ligger man kun sjældent under for illusionen om kommunikation som »filoverførsel«, som

om forfatterens erkendelse kunne kopieres direkte over i læserens hjernevindinger. Den narrative form respekterer med andre ord, at læsningen, receptionen, er en aktiv, kreativ proces, der på trods af alle risici for misforståelser og fordrejninger grundlæggende set er tekstens fuldendelse i læserens egen forståelseshorisont.²⁰ Jeg har selv erfaret, at læserne af min Griffenfeld-biografi hver på deres måde så at sige har forlænget de linjer, jeg havde lagt i min skildring, og på den måde skabt sig deres egen Griffenfeld. Jeg følger imidlertid ikke, at mine læsere har misforstået mig – og heller ikke Griffenfeld. De har med en let og ikke helt loyal omskrivning af Arups tidligere anførte citat blot digtet videre på grundlag af min tolkning, over hele min tolkning, ikke imod den, men dog ud over den – og dertil er de i deres gode ret.

Noter:

Debatindlægget er en bearbejdet udgave af et oplæg holdt på seminaret Liv eller død over biografien? den 17-18. maj 2001 på Diakonissestiftelsen i København, arrangeret med støtte fra forskningsrådene af Thomas Söderqvist og Signe Lindskov Hansen, Afdeling for Medicinhistorie, Københavns Universitet.

1. Niels Thomsen: Historien om frk. Zahle – er det historie?, Historisk Tidsskrift, 1992, s. 353-358, og Biografiens nye bølge – en skæv sø?, Historisk Tidsskrift, 1997, s. 414-429.
2. Jf. de i note 1 nævnte bidrag af Niels Thomsen suppleret med følgende udvalg: Grethe Jensen: Politisk biografi, Historisk Tidsskrift, 1991, s. 76-91; Grethe Jensen: Den danske historiske biografi efter 1970, Mangfoldighedens pris. Dansk faghistorie – en status. Den jyske historiker, 75-76 (1997), s. 94-111; Bernard Eric Jensen og Anne Birgitte Richard: Livet fortalt, Roskilde 1999; Sidsel Eriksen: Biografi som lakmus-papir. Overvejelser omkring den social-historiske biografi, Historisk Tidsskrift, 1996, s. 160-183; Sune Åkerman, Ronny Ambjörnsson og Pär Ringby (red.): Att skriva människan, Stockholm 1997; samt de-

- batsektionen om Thomas Söderqvists biografiske Jerne-disputats i *Personalhistorisk Tidsskrift* 119 (1999), s. 247-307. Som supplement til debatten i *Personalhistorisk Tidsskrift* kan man læse Jan Pedersens og Thomas Söderqvists meningsudveksling om samme emne i *Historisk Tidsskrift* 1999, s. 480-498.
3. I dansk sammenhæng f.eks. Hans Hauge: *Historiens vendinger – sproglige, litterære, pragmatiske, Findes historien – virkelig?* Den jyske historiker, 50 (1990), s. 9-27; genoptrykt i let bearbejdet form i Hans Hauge: *Den litterære vending. Dekonstruktiv videnskabssteori*, Århus 1995, s. 40-55. For en kritisk oversigt med gode henvisninger se Perez Zagorin: *History, the Referent, and Narrative: Reflections on Postmodernism Now*, *History and Theory*, 38 (1999), s. 1-24 (og efterfølgende replik af Keith Jenkins og duplik af Zagorin i *History and Theory*, 39 (2000), s. 181-209).
 4. Sebastian Olden-Jørgensen: *Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld*, København 1999; Sebastian Olden-Jørgensen: *Griffenfeld igen – et essay*, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2000, s. 1-13.
 5. Sebastian Olden-Jørgensen: Peter Griffenfeld og brødrene Resen. En historie om klientelisme og lidt om Atlas Danicus, i: Claus Bjørn og Benedicte Fonnesbech-Wulff (red.): *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800*. Tilegnet Karl-Erik Frandsen, Ebeltoft 2000, s. 171-180.
 6. Aristoteles: *Poetik*, kap. 9.
 7. Jf. f.eks. følgende indledende ord til afsnittet »Grupperingen af fakta« i den positivistiske historievidenskabs »bibel«, Ch.-V. Langlois & Ch. Seignobos: *Introduction aux études historiques*, Paris 1898, s. 200: »Det første krav, der stilles til historikeren, når han står over for de historiske faktas kaos, er at begrænse sit forskningsfelt. Hvilke fakta i universalhistoriens ocean skal han udvælge? – Derefter må han i mængden af udvalgte fakta opstille grupper og udstikke underafdelinger. – Til sidst skal han i hver underafdeling ordne faktaene et efter et. Derfor bør enhver historisk konstruktion begynde med at finde et princip til at prøve, inddеле og ordne faktaene.«
 8. *Historisk Tidsskrift*, 8. rk. V (1914), s. 107-108 (i en anmeldelse af Vilhelm Grønbech: *Religionsskiftet i Norden*, Kbh. 1913).
 9. Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973. Blandt epigonerne kan nævnes Keith Jenkins, hvis *Why History? Ethics and postmodernity*, London & New York 1999, kan fungere som en introduktion til den historiske postmodernisme i vulgær- eller degenerationsfasen (jf. også Robert Anchors anmeldelse af Jenkins' bog i *History and Theory*, 40 (2001), s. 104-116 og de i note 3 nævnte titler).
 10. G.M. Trevelyan: *Clio, A Muse*, citeret efter Fritz Stern (red.): *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, 2. udg. London 1970, s. 230.
 11. Jf. Lawrence Stone: *The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History*, Past and Present 85 s. 3-24 (1979). På trods af en lovende titel, er der ikke meget at hente i Thomas Høvsgaard: *Fysikmisundelse. Den narrative histories genkomst*, *Historisk tidsskrift*, 1999, s. 138-145. Jf. også Palle O. Christiansen: *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*, Kbh. 2000, s. 212-215.
 12. Jf. den i note 3 anførte litteratur suppleret med følgende antologi: Victoria E. Bonnell og Lynn Hunt (red.): *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley 1999, særligt redaktørernes indledning (s. 1-32, specielt s. 17-20) og Karen Haltunens bidrag *Cultural History and the Challenge of Narrativity* (s. 165-181). Seneste bidrag på dansk er Dorthe Gert Simonsen: *Tegn og iagttagelse. At læse Erslev efter »den sproglige vending«*, *Historisk Tidsskrift*, 2001, s. 146-180.
 13. Spørgsmålet, om fortællinger er rene konstruktioner, der presses ned over den principielt usammenhængende og meningsløse virkelighed, eller om ikke kun vores fremstilling af virkeligheden, men også den enkeltes og fællesskabernes liv og virke er organiseret og organiserer sig i form af narrative strukturer, skal ikke tages op her, men er behandlet i: David Carr: *Time, Narrative, and History*, Bloomington 1991.
 14. Kristian Erslev: *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Teori*, Kbh. 1911; genoptrykt i Kr. Erslev: *Historiske Afhandlinger*, Kbh. 1937, II, s. 220-265 og i *Om historieskrivning og historieforskning. Afhandlinger af Kr. Erslev og Povl Bagge*, Kbh. 1978.
 15. Hayden White: *The Historical Text as Literary Artifact*, Hayden White: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978, s. 81-99, citat s. 82.
 16. Et dansk forsøg på en analyse, der indrager det narrative, det analytiske og det politiske, men ikke det kildekritiske niveau: Jan Pedersen: *Historiens form. En sammenligning af tre versioner af Danmarks økonomiske og sociale historie ca. 1750-1810*, Fortid og Nutid, 1998, s. 181-218.
 17. Stone (note 11), s. 3-4. Jf. også Zagorin (note 3), s. 14-22. Der findes en omfattende angelsaksisk diskussion af narrativitet og histo-

rie, som man kan stifte bekendtskab med i følgende antologier: R.H. Canary og H. Kozicki (red.): *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding*, Madison 1978; William Dray: *On History and Philosophers of History*, Leiden 1989; Hayden White: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore 1987.

18. Paul Ricoeur: *Temps et Recit*, I-III, Paris 1991, specielt I, s. 125-135, 311-322.
19. Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris 1949, s. 4.
20. Paul Ricoeur, bd. I, s. 136-162; bd. II, s. 284-328; jf. også Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, I-II, Tübingen 1990, I, s. 307-316.

Magt over tingene

Signild Vallgård om politik, sundhed og sygdomsforebyggelse i historien

Interview ved Peter Henningsen

Fortid og Nutid december 2001, s. 306-312

I 1997 oprettedes Afdeling for Sundhedstjenesteforskning, som en del af det nyetablerede Institut for Folkesundhedsvidenskab ved Københavns Universitets sundhedsvidenskabelige fakultet. Afdelingen beskæftiger en række forskere med vidt forskellig baggrund og interesser, men med en fælles interesse for forskning i sygdom, sundhed, sundhedsvæsen og sygdomsforebyggelse: sociologer, antropologer, økonomer, læger, historikere m.m. Fortid og Nutid har sat den tidligere leder for afdelingen, historikeren Signild Vallgård, stævne til en samtale om hendes forskning, afdelingens arbejde og dens forskningsprofil.

Signild Vallgård, f. 1952, cand.mag. i historie og litteraturhistorie, dr.med. 1992 på afhandlingen *Sygehuse og sygehuspolitik i Danmark. Et bidrag til det specialiserede sygehusvæsens historie 1930-1987*. Medlem af forskningsledelsen på projektet *Magt og demokrati i Danmark*. Har bl.a. udgivet *Trends in perinatal Death Rates in Denmark and Sweden 1915-1990*, *Paediatric and Perinatal Epidemiology* 1995:9; *Hospitalisation of Deliveries. The Change of Birth in Denmark and Sweden from the Late 19th Century to 1970*, *Medical History* 1996:40 og *Om at styre menneskers liv. Danske myndigheders tiltag for at reducere sygelighed og dødelighed 1750-2000*, *Tidsskrift for sygeplejeforskning* 2000, 16/2.

Afdeling for sundhedstjenesteforskning. Hvad er det, og hvad laver I?

Afdeling for Sundhedstjenesteforskning er en del af Institut for Folkesundhedsvidenskab, som blev oprettet for fem år siden som en sammenlægning af Socialmedicin, Almen medicin, Biostatistik og Videnskabsteori. Siden er det vokset og har udvidet sig således, at der nu er 11 forskellige afdelinger. Vi har ansvar for en række uddannelser og bidrager bl.a. til lægeuddannelsen. Vi har en særlig uddannelse i folkesundhedsvidenskab, som er en almindelig bachelor-kandidatuddannelse, en »master of public health«- og »master of international health«. Hertil kommer, at vi uddanner ph.d.'ere. Det er hele instituttets opgave. I Afdeling for sundhedstjenesteforskning er

forskningen koncentreret om sundhedsvæsenet. Og det er ikke kun humanistisk forskning. Det er meget flerfagligt. I afdelingen er der både læger, økonomer, sociologer og antropologer, kommunikations- og forvaltningsforskere og historikere, og vi forsker i vidt forskellige ting.

Instituttet blev oprettet fordi det var universitetets politik, at reducere antallet af institutter for at fremme decentraliseringen. Det har man set ske både på humaniora og andre steder. Vi var f.eks. tidligere fire institutter, som nu er sammenlagt. Grunden til at vi med tiden er vokset så meget er, at der er kommet meget fokus på spørgsmålet om forebyggelse og sundhed, bl.a. som en følge af den store opmærksomhed på den danske middellevetid i de

senere år. Det er i øvrigt en tendens, der også findes i det øvrige Europa: At man altså fokuserer mere på forebyggelse, og derfor også ønsker at fremme forskning på forebyggelsesområdet.

Nu er du uddannet historiker. Det giver mig anledning til at spørge, om man direkte har efterspurgt medicinsk forskning i et historisk perspektiv?

Nu er forskningen jo ikke styret på den måde. Baggrunden for at jeg sidder her er, at jeg i 1984 fik et kandidatstipendium på det, der dengang hed Institut for Samtidshistorie og efterfølgende henvendte jeg mig til det daværende Institut for Socialmedicin for at spørge, om jeg måtte sidde der og forske. Jeg ville gerne prøve noget nyt. Det måtte jeg gerne og så kom jeg! Det var ikke fordi, at de havde efterspurgt mig, det var tværtimod mig, der var kommet til dem. Det var helt nyt dengang og jeg er vist stadig den eneste historiker, der er dr. med. Tidligere har der dog været ansat historikere her, f.eks. på Medicinsk historisk museum, som nu er en del af Institut for Folkesundhedsvidenskab. Så det er ikke fremmed for fakultetet at beskæftige historikere, selvom det var fremmed for instituttet, dengang jeg kom.

Har det at være ene humanist blandt fortrinsvis medicinere afstedkommet nogen konflikter omkring faglighed?

Nej, egentlig ikke. Det, at der i forvejen var så mange faggrupper repræsenteret på Socialmedicin har betydet, at fagchauvinismen er mindre og »de spidse albuer« færre, end så mange andre steder. Vi konkurrerer jo ikke om det samme. Der eksisterer faktisk en grundlæggende åbenhed her og jeg er virkelig imponeret over, hvor åbne man fra lægeside har været for, at der kom folk med en anden baggrund og studerede »deres« område. Det har faktisk været meget lidt konfliktfyldt.

Smitter jeres forskning direkte af på undervisningen af de medicinstuderende?

Nej. Selvom man jo siger, at man har forskningsbaseret undervisning er det ikke altid tilfældet. Det er f.eks. ikke tilfældet for os, der er historikere. Vi kan kun delvis bruge vores egen forskning i undervisningen. Lægeuddannelsen er jo en professionsuddannelse. De har nogen bestemte ting, de skal lære og de kan ikke vælge – ligesom de historiestuderende kan – om de vil tage et område i oldtiden eller i middelalderen. De skal lære hvordan kroppen er opbygget. Det kan de ikke vælge fra. Så de har en lang række obligatoriske fag med meget få valgmuligheder.

På afdelingen underviser vi i, hvordan sundhedsvæsenet fungerer, og når jeg holder forelæsninger anlægger jeg et historisk perspektiv på problemerne. Men havde jeg ikke undervist i det pågældende fag, ja så havde de studerende ikke fået det historiske perspektiv med.

Vil det sige, at en antropolog underviser med et antropologisk perspektiv, en historiker med et historisk osv.?

Nej, ikke nødvendigvis. Men det er klart at det farves af, hvem der underviser. På afdelingen fastlægger vi i fællesskab, hvad undervisningen skal handle om. Det har mere karakter af kollektivt arbejde at tilrettelægge undervisning her, end det f.eks. har på Humaniora. Det skyldes, at vi er mange, der underviser i det samme fag.

Hvordan tager de medicinstuderende imod den undervisning, som f.eks. historikere leverer. Betragter de det som pligt fag eller er de interesserede i det historiske perspektiv?

Det er meget forskelligt. Vi underviser faktisk ikke i medicinhistorie som obligatorisk fag. Det er valgfrie kurser, så det er kun de interesserede, der kom-

mer. I den obligatoriske undervisning undervises de f.eks. i sundhedsvæsenet. Jeg holder selv to forelæsninger i emnet og der får de selvfølgelig et historisk perspektiv på sagen og jeg tror da, at det er interessant for dem, men det er ikke sådan, at det virkeligt »fylder« noget i deres uddannelse.

Du er medlem af forskningsledelsen på et projekt, der hedder »Magt og demokrati i Danmark«. Hvad går det ud på? Efter mange års diskussioner besluttede Folketinget i 1997, at bevillige 50 millioner kr. til at undersøge magt og demokrati i Danmark, og det var meningen, at der skulle være tale om selvstændig, altså ikke bestilt, forskning. Der skulle udpeges en forskningsledelse, som dels skulle forske selv og dels sørge for, at der blev sat nye initiativer og projekter i gang. Ledelsen kom til at bestå af fire folk fra samfundsvidenskaberne og så mig fra humaniora. Det overordnede mål i projektet er at finde ud af, hvordan magten og demokratiet fungerer i Danmark i sammenligning med, hvordan det har været tidligere og hvordan det er i andre lande. Og vi har valgt, at der skal være et samfundsmæssigt perspektiv i det, vi laver. Dvs., at vi f.eks. ikke ser på sådan noget som ændrede magtforhold i familien og andet af mere privat karakter. Det skal handle om magten i det offentlige rum, f.eks. om magtforholdet mellem behandlere og klienter i det sociale system.

Indtil nu har vi sat omkring 70 projekter i gang, hvoraf de fleste er monofaglige, altså ikke tværvidenskabelige og der er mange faggrupper repræsenteret, både fra humaniora og fra samfundsvidenskaberne, men der er ikke så mange projekter, hvor de forskellige faggrupper arbejder sammen. Det skyldes sandsynligvis, at det i praksis er svært at arbejde tværfagligt. Folk fra forskellige fagområder

tænker meget forskelligt. En samfundsforskers måde at gå til et emne på er ikke den samme som en historikers. Vi humanister har desuden en tradition for at arbejde selvstændigt, og det kan jo ikke undgå at smitte af.

Giver det problemer, når man så endelig arbejder på tværs af fagene – og hvilke faglige diskussioner giver det anledning til?

Jeg synes egentlig ikke, at det giver nogen problemer. Snarere er det utroligt frugtbart, hvis vi ser på erfaringerne på instituttet. Der, hvor vanskelighederne er størst, er mellem de forskere, som arbejder kvalitativt med tekster og de epidemiologiske forskere, som arbejder med kvantitative metoder. Der kan der ofte være en mangel på forståelse og nogen gange også en mangel på gensidig respekt – men især en mangel på forståelse, fordi vi tænker så forskelligt. Det er f.eks. svært, at diskutere et socialkonstruktivistisk projekt med en epidemiologisk forsker, der er mere interesseret i at afdække forhold »ude i virkeligheden«. Så kan man let komme til, at tale forbi hinanden.

Har afdelingens forskning også til formål at vise, hvordan man kan få folk til at leve mere sundt? F.eks. at få dem til at spise mindre fedt, holde op med at ryge etc.?

Nej, i min egen forskning ser jeg ikke på om de forskellige perioders sundhedsforanstaltninger virker i praksis, men kun på, hvad man har ønsket at gøre, og hvad man rent faktisk har gjort. Det projekt, jeg arbejder med nu, handler f.eks. om forebyggelsespolitik i Danmark og Sverige fra 1930'erne til i dag. Jeg undersøger, hvordan politikerne motiverer deres magtudøvelse. Hvordan begrundes de, at de skal blande sig i, hvordan folk lever. Det er jo tit meget private ting – spisevaner, sexuel adfærd osv. – man blander sig i.

Fig. 1. Signild Vallgård har siden midten af 1980'erne arbejdet indenfor det medicinsk-historiske område og blev i 1992, som den første og hidtil eneste danske historiker, dr. med. For tiden forsker hun i spørgsmålet om forholdet mellem magt og sundhed: Hvem definerer, hvad sundhed er og hvordan der skal forebygges? Og hvordan kan det være, at der på forebyggelsesområdet er så store forskelle mellem de skandinaviske lande Danmark, Norge og Sverige (foto: Stig Stasig).

Jeg kigger altså på de officielle begrundelser og på de tiltag man satte i værk, men ikke på om de »virkede«.

Det lyder som en slags diskursanalyse?
Ja, men det er det nu nok ikke i strikt forstand. Jeg ser jo også på, hvad man gør og ikke kun på, hvad man siger. Hvis man f.eks. laver oplysningskampagner, hvad er det så man spiller på? Spiller man på folks pligtfølelse, deres æstetiske sans eller dødsangst? Hvilke midler bruger man til at få folk til at ændre adfærd? Omvendt ser jeg ikke på om folk så også ændrer adfærd – det er i øvrigt et ret umuligt foretagende – så min forskning er slet ikke anvendelsesorienteret på den måde, at man på baggrund af den kan sige noget om, hvorvidt en strategi er effektiv eller ej. Det er heller ikke en »ren« diskursanalyse. I diskursanalysen ser man oftest udelukkende på, hvordan der tales om ting, hvem der taler til hvem osv., men ikke på, hvad man gør i praksis. Jeg analyserer ganske vist tekster, men forsøger ikke at finde frem til bestemte diskursive formationer og regimer.

Dit projekt handler om forebyggelsespolitik. På hvilken måde?

Jeg har valgt at sammenligne sygdomsforebyggelsespolitik i Danmark og Sverige og jeg er interesseret i at forstå, hvorfor man tager initiativer til sygdomsforebyggelse og hvordan man vil udføre dem i praksis. Jeg ser på de forskellige begrundelser, politikerne benytter og på de metoder, man vælger at bruge, og jeg bruger materiale, hvoraf det klart fremgår at der er tale om en politisk sanktioneret aktivitet, selvom aktiviteten måske foregår i mere eller mindre privat regi. F.eks. var der en stor sundhedsudstilling i København i 1939, som var arrangeret af en avis og et forlag, og hvor Stauning var protektor. Den ligger også inden for mit område, fordi der ligger en myndighedsaccept i foretagendet, i og

med at Stauning var protektor. Og lige sådan, når de svenske myndigheder samarbejder med Røde Kors og Lægeforeningen om at lave kampagner, Det ligger også inden for mit område. Hvilke begrundelser benytter politikerne sig af for at gå med i disse kampagner? Er det for at give folk et bedre liv, for at sikre samfundsøkonomien, eller for at sikre slægten, som det jo hed dengang? Derudover ser jeg på, hvilke metoder de brugte?

I 1930'erne talte man f.eks. meget om oplysning, men også om opdragelse, og man indførte en lang række helbredscontrollere for børn og gravide. Der var i praksis tale om en kombination af overvågning og opdragelse. Man brugte sundhedskontrollerne til både at overvåge børns udvikling og til at fortælle forældrene, hvordan de skulle opføre sig. Tilsvarende ser jeg på, hvad man gør i dag.

Hvad er det du præcist vil vise med din forskning?

Pointen med at søge efter de forskellige begrundelser for sundhedspolitisk magtudøvelse er at gøre politikere og andre bevidste om, hvorfor man egentlig vil have, at folk skal være sunde og raske! Der køres på, som om det er en selvfølge, men det er jo lidt uklart om man gør det fordi man mener, at man har fundet de vises sten – recepten på det gode liv – og mener sig berettiget til, på andre folks vegne, at definere hvad det gode liv er, eller om man f.eks. gør det af samfundsøkonomiske grunde, på grund af national stolthed eller nogle særlige værdier, man vil have fremmet. Der er en politisk pointe i, at gøre sig disse begrundelser klart. Hvad er det egentlig man vil og hvorfor vil man det?

Det har vel også et budskab til nutiden?

Ja, det har det bestemt, men jeg vil stadig sige, at min forskning ikke er anvendelsesorienteret. Man kan ikke bru-

ge den til f.eks. at vise, hvordan man skal disciplinere folk, men man kan bruge den til at blive bevidst om sine egne begrundelser, gøre sig klart, om de egentlig er legitime, når det kommer til stykket. Ved at synliggøre de metoder, der benyttes, kan man diskutere om de i grunden er ok. Det kan så igen give anledning til en diskussion om, hvorfor man i dag gør tingene på den måde, man gør. Jeg mener principielt, at historieforskningen bør kunne bruges til at gøre nogle refleksioner om sig selv og den tid, man lever i. Men nu er jeg jo også koblet på et forskningsprojekt – projektet om magt og demokrati – der ser det som en af sine opgaver at være debatskabende. Derfor er det også helt naturligt, at jeg på baggrund af min forskning gør mig nogle refleksioner over, hvordan de samme forhold er i dag. Det er bl.a. på den måde, at historie har en vigtig funktion.

Nu siger du, at det bl.a. er meningen, at projektet skal være debatskabende. Betyder det, at der er nogen krav til jer om, at I også skal deltage i den offentlige debat, i aviser o. lign.?

Der er krav til magtudredningsprojektet om, at vi skal være debatskabende. Det har vi valgt at fortolke på den måde, at vi skal skrive på en måde så det kan læses af andre end forskere. I »magtudredningen« publicerer vi en bogserie på baggrund af vores forskning. Men vi ser også gerne, at forskerne er med i debatten på andre måder. Ved f.eks. at skrive kronikker eller holde foredrag o. lign. og det giver nogle særlige vilkår. Der er jo en hel række forskere, som ikke er vant til at skrive for et bredere publikum. Det er vi historikere mere i vane med.

Er I så det i praksis. Med til at skabe debat?

Nu er der jo ikke kommet så forfærdelig mange resultater endnu. Jeg tror det var Fremskridtspartiet eller Dansk

Folkeparti, der allerede et år efter projektets igangsættelse spurgte, hvilke resultater, der var kommet. Men forskning tager nu engang lang tid. Der er dog udkommet et par bøger og nogle skrifter, men det meste vil komme i løbet af 2002 og 2003. Inden for de seneste tre år har jeg selv publiceret nogle analyser af folkesundhedsprogrammer i Danmark, Norge, Sverige og England med henblik på at sammenligne forholdene i de fire lande og se på, hvordan politikerne argumenterer for deres politik og hvordan de definerer problemerne. Det er nemlig også en form for magtudøvelse, at definere problemer og sætte dagsorden. Hvis man f.eks. siger, at høj dødelighed skyldes rygning, får man jo en anden form for politik end hvis man siger, at dødeligheden skyldes fattigdom.

Det er ret interessant at opdage, at de forholdsregler man har truffet i de forskellige lande er utroligt forskellige. Man taler ellers om, at de nordiske lande er så ens, men på dette område er de meget forskellige. I Norge har man f.eks. »Empowerment« som det helt afgørende begreb. »Empowerment« betyder, at man skal give folk magt over deres eget liv. I Norge har man også et meget bredt sundhedsbegreb. Det handler ikke blot om, at man skal være fri for sygdom men også om, at man skal have indflydelse på sit eget liv – og en mening med livet. Man skal have magt over tingene. Nordmændene tror på, at folk vil blive sundere, hvis de får mere magt over deres eget liv. Hvis man med andre ord giver folk magt til selv at bestemme, vil de gøre det, som de styrende ønsker de skal gøre.

I Danmark har man i stedet fokuseret på dødelighed og livsstil, altså rygning, alkohol, kost og motion. Det er det, der går igen hele tiden, både som mål i sig selv og som det, man skal arbejde frem imod. Det drejer sig om me-

get adfærdsbetingede mål. I Sverige er man derimod ikke så bekymret over dødeligheden, hvilket selvfølgelig skyldes, at middellevetiden er noget højere i Sverige end i Danmark. I Sverige lægger man mere vægt på psykiske sygdomme og på ændring af de såkaldte strukturelle forhold: Velfærdsstaten ses som midlet til at opnå mere sundhed. En bedre økonomisk fordeling skal f.eks. sikre børnefamilierne bedre vilkår, mere støtte til de svage, øget integration, bedre boliger osv. Der er i det hele mere fokus på de strukturelle forhold – på de ting, som politikerne direkte kan gøre noget ved.

Kan der være en historisk forklaring på disse forskelligheder?

Det er i hvert fald pudsigt, at forskellene mellem de nordiske lande var meget mindre i 1930'erne end de er nu. Da brugte man stort set de samme argumenter og tog de samme forholdsregler. Den meget store forskel vi kan se nu fandtes ikke dengang. Det er med andre ord et forholdsvis nyt fænomen – så vidt jeg kan se – men jeg er endnu ikke i stand til at give en forklaring på, hvorfor der er denne store forskel. Måske hænger det sammen med

noget politisk. Socialdemokraterne står f.eks. stærkere i Sverige end i Danmark og måske er accepten af velfærdsstaten stærkere i Sverige. Det er dog rent hypotetisk. Men opfattelsen af statens rolle og velfærdsstaten, som noget man skal forsvare, synes at være stærkere i Sverige end i Danmark. Men jeg kan alligevel ikke forstå, hvorfor der er den kolossale fokusering på livsstil her i Danmark.

Mange ser nu om dage rygning som et af de alvorligste problemer. Der er en kolossal fokusering på rygning, selvom mange andre faktorer også kunne spille ind, f.eks. en dårlig boligsituation, arbejdsløshed, stress osv. Men politik handler jo ikke kun om 'rationelle' beslutninger og om at træffe beslutninger på baggrund af forskeres resultater, men også om værdier. Hvilke værdier man gerne vil have udbredt. I det hele taget har det været meget karakteristisk for dansk sundhedspolitik i de sidste 10-15 år, at det er folks livsstil man har fokuseret på.

Hvorfor tror du, det er sådan?

Det er faktisk lidt af en gåde. Det er bl.a. det, jeg håber at finde ud af.

Anmeldelser

Søren Balle og Niels Geert Bolwig (udg.): *Christian III's Rentemesterregnskaber I-IV*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1999, 1478 s., kr. 550.

Søren Balles navn er knyttet til udforskningen af statsfinanserne og den økonomiske politik i Christian 3.'s tid. Inden sin død i 1992 nåede Søren Balle at udgive sine grundige studier i *Statsfinanserne på Christian 3.s tid* (Århus 1992) samt en række af de kilder, der lå til grund for hans undersøgelser. De udkom i skrift-rækken Memo fra Økonomisk Institut på Aarhus Universitet. I 1992 lå også transskriptionen af rentemesterregnskaberne fra Christian 3.'s tid klar; de manglede blot at blive kontrolleret, ligesom der udestod noget arbejde med indledning, registre m.m.

Den foreliggende publikation rummer rentemesterregnskaberne fra 1551, 1554, 1556 og 1557-58 samt dele af regnskaber fra 1548-49. Disse regnskaber dækker hele kongeriget, Norge, de kongelige dele af Hertugdømmerne, Island og Færøerne. I 1985 havde Søren Balle udgivet *Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546* (Memo 1984-12, Århus 1985), så da lektor Niels Bolwig efter Balles død i 1992 færdiggjorde manuskriptet, sikrede han dermed, at alle rentemesterregnskaber fra Christian 3.'s tid nu foreligger trykt.

Rentemesterregnskaberne 1551, 1554, 1556 og 1557-58 fylder fire tykke bind. Udenværkerne til publikationen opfylder alle de krav, man med rimelighed kan stille. Indledningen er forholdsvis kort, men den rummer henvisninger til de arbejder, hvor Søren Balle mere udførligt har redegjort for den kontekst, regnskaberne indgik i. Indledningen indeholder en kort og instruktiv redegørelse for udgivelsesprincipperne, om posteringerne i regnskaberne og om møntforholdene på Christian 3.'s tid. Ikke mindst det sidste er interessant. Her findes en oversigt over de forskellige – og for ikke-specialister forvirrende – møntsorter, og læseren får et kig ind i regnestuen, hvor renteskriverne sad med deres regneklæde i forbindelse med sammentællingen af posterne. Her findes også nogle oplysninger om tidens opstilling af regnestykker på regneklædets linjer. Først efter enevældens indførelse godt hundrede år senere indførtes arabertal i rentemesterregnskaberne, men allerede i Christian 3.'s tid benyttede Kammerets personale arabertal i kladderne.

Det ligger lige for, at rentemesterregnskaberne som statens kasseregnskaber giver et godt

indblik i tidens statsfinanser og økonomiske politik; men de rummer også oplysninger om mange andre samfundsforhold. Eksempelvis finder man ikke blot oplysning om, hvad de enkelte købstæder betalte i byskat, at Skagen betalte med fisk i stedet for penge, og at man forhandlede med Rønneby om »klapholt« i stedet for byskat, men man får også navnene på de personer, der fremførte byskatten, og at byskatterne fra mange af de jyske byer blev afleveret af én person. Andre steder figurerer lærredsposer til at opbevare byskatterne i.

Man får også indblik i tidens administrationsforhold; hvilke embedsmænd der oppebar hvad, og på hvis befaling de forskellige udgifter blev afholdt. Der nævnes bl.a. kongens kammer på Koldinghus (i betydningen pengeforvaltning). Og i regnskaberne toner tidens mange betegnelser for hof- og centraladministrationens embedsmænd frem: postejbagere, saltere, køkkenskrivere, fiskeblødere, cancelliskrivere, sangmestre, fyrbødere, dørnægte, trompetere osv. Disse ansatte optræder ofte i forbindelse med »mackerlønn« for syning af hofklæder. Men der er også mange eksempler på, at ansattes løn ikke faldt til tiden. F.eks. fik Peter Fincke, der var bud, i 1551 besoldning for 2½ år, og Herman Enspænder for 3½ år.

Man hører om indkøb af papir og blækpulver til cancellisekretærene, om »bord krandtze« til cancelliet, en lysestage til Rentekammeret, en dug til cancelliet, om udgifter til bogbinder og om indkøb af forskellige bøger, hvoraf flere kan identificeres. Bl.a. havde kongen anskaffet et eksemplar af Koranen.

Man får oplysning om mange varer og tjenesteydelser samt deres priser. Kulturhistorisk vigtigt får man kendskab til mad- og drikkevarer, krydderier såsom »cannarij sucker, rwsiner, muschatte blomen, saffran«, husblas, svovl til vin, smykker, forskellige slags stoffer og eksotiske varer og også en papegøje omtales. De – for eftertiden – ejendommelige formuleringer og betegnelser leverer stof til sprogforskere, ligesom stednavneforskere kan finde et rigtholdigt materiale her. Eksempelvis fik Laurits Toffelmager penge for to par »sømske steffle«. I 1554 omtales køb af fire tønder »kackerbille« (II,147), og om »duelck och nogit ousenbrøggerst« til fastelavnsklæder. Et andet sted omtales »6 thin saltzeer (...) att haffue senop wdj«.

Der findes mange udbetalinger til personer, der har været på rejse. Én var i Lübeck efter ståltråd til at lave panser af, en anden fik penge for ståltråd til fugebure, og en tredje var som fodbud i udlandet med breve. Københavns byfoged fik 1558 betaling for, hvad han havde udlagt

for »clarete, luterdranch, brendewin, huede brødt och andet« i forbindelse med greven af Emdens besøg. Og vi får også at vide, hvad det kostede at blive færget over Store og Lille Bælt. I 1556 får vi oplysning om klæde (kisaj), som der blev udsmykket med til hertug Ulriks bryllup, og om lygter, der var ophængt uden for dørene i København ved hertugindeens bryllup. Regnskaberne rummer også mere voldsomme begivenheder. F.eks. erstatning for en bod, som bøsseskytter havde skudt i stykker. En knægt fik _ daler, fordi han havde skåret halsen over på sig selv, og – sikkert meget fornuftigt – »fick hand forløff«.

Statens mange indtægts- og udgiftsposter giver således oplysninger om personer, stednavne, administrationsforhold, priser på varer og tjenesteydelser og i den forbindelse netop om en mangfoldighed af kultur- og lokalhistoriske forhold. Det er muligt at få indblik i lønninger og priser samt – kulturhistorisk vigtigt – kendskab til en række genstande og varer i datidens samfund. Det ligger naturligvis lige for, at rentemesterregnskaberne som kasseregnskaber giver grundlag for en statistisk bearbejdelse af indtægter som af forskellige udgiftsposter.

Publikationen er forsynet med sted- og navneregister, og der er stillet et samlet sagregister for alle fire bind i udsigt. Det vil være et utrolig godt hjælpemiddel. Der er tanker fremme om at fortsætte udgivelsen af rentemesterregnskaberne, så de også kommer til at omfatte Frederik 2's tid. For denne periode har vi kun Johan Grundtvigs skematiske oversigter, der ikke er fejlfri. På samme måde har vi hidtil kun haft Astrid Friis' tilsvarende skematiske oversigter fra 1550'ernes rentemesterregnskaber. Nærværende publikation har vist, hvilken landvinding det er at få en fuldstændig udgivelse, så man kan kun ønske, at Niels Geert Bolwig fortsætter udgivelsesarbejdet.

Leon Jespersen

Svend Laustsen: Estvad og Rønbjerg sogne. Hovedtræk af sognenes historie indtil 1880, Skive Museums Forlag, 2000, 404 s., 295 kr.

Man møder til tider den opfattelse, at en relativt omfattende udgivervirksomhed skulle forlene et museum med arkividentitet frem for museumsidentitet. Det er en opfattelse, som vel nok er både forældet og på retur i takt med, at den uheldige skelnen mellem museums- og arkivarbejde og mellem arkivalier og genstande opløses til fordel for en betragtning af begge grupper som centrale kilder, der både er eller kan være levn og beretninger, og som ofte gensidigt kan belyse hinanden. Om udgiveren af denne bog er ved at forandre institutionens identitet fra museums- til arkividentitet, eller om man blot har fundet det

vigtigt at formidle udforskningen af et mere eller mindre upåagtet geografisk område får være. Under alle omstændigheder har også Skive Museum udgivet arbejder, som man i visse kredse nok vil betegne som »arkivtypiske«, nemlig Bodil Hansens bog *Fjends Herred* i 1999 (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2001:2, s. 165-166), og i 2000 Svend Laustsens bog *Estvad og Rønbjerg sogne*.

Det er et meget omfattende arbejde, Svend Laustsen har præsteret med *Estvad og Rønbjerg sogne. Hovedtræk af sognenes historie indtil 1880*. På godt 400 sider fortæller Laustsen om de to små sogne sydvest for Skive. Som det fremgår af undertitlen stopper fremstillingen i princippet i 1880, og på bogens titelark har forfatteren da også indføjet et »Første del.« Vi kan altså forvente en efterfølgende bog, der vil føre fremstillingen videre.

Udgangspunktet for Laustsens bog er sympatisk: Lokalhistorien opfattes som en bagdør til Danmarkshistorien, og derfor er udviklingen i de to sogne da også i ganske udstrakt grad fortalt med henvisning til love og forordninger, øvrigheder og landspolitiske begivenheder, der har haft indflydelse på livet i Rønbjerg og Estvad Sogne. Argumenterne for at vælge 1880 som slutår er bl.a. at statsbanerne i 1877 oprettede et stoppested i Rønbjerg Sogn, og derved lagde grunden til Rønbjerg stationsby, at nye industrielle tiltag kom til området og andre institutioner nedlagdes. Endvidere uddøde rakkerfolket i sognene stort set omkr. 1880, idet deres efterkommere efterhånden blev integreret i det borgerlige samfund (s. 11). Den sidste betragtning er ikke mindst interessant som bestemmende for den periodiske afgrænsning, og i dette tilfælde tillige velvalgt; herom senere. Hertil kommer, at Laustsen har bestræbt sig på at gøre bogen let tilgængelig, hvilket bl.a. understreges af bogens ordforklaringer (s. 373-374), hvor man finder forklaringer på begreber, der ikke kan antages at være alment kendte, som patronats- og kaldsret, gamle vægt- og målenheder, enestegård, småredsel osv. Denne bestræbelse går igen flere steder i bogen, f.eks. i opgørelse af hoveriets omfang på Estvadgård og Nørkær, omregnet fra gang- og spænddage til mand-dage (s. 126). Skønt bogen i bedste sognehistoriestil rummer mange og lange citater, så er det altså ikke udelukkende en traditionel sognehistorie, man præsenteres for, skønt elementer af denne findes i bogen. Estvad og Rønbjerg sogne rummer flere og andre kvaliteter.

I bogens to første kapitler bevæger vi os imidlertid stadig på den gamle sognehistories grund. Her redegøres for landskabet fra istid til nutid, for egn og folk, og man kommer hurtigt gennem de spredte glimt fra oldtid og middelalder. Efter en kyndig gennemgang af hovedgården Estvadgårds historie og redegørelse for ladegården Nørkær, Flyndersø mølle og fiskevand, følger et

kapitel om bøndernes vilkår. Forfatterens interesse for rakkere og andet skidtfolk træder frem allerede her, i betragtninger over de tilfælde, hvor præst og herskab har stået fadder for selv rakkerbørn (s. 49). Kvantitativt indtager historien om Estvad og Rønbjerg kirker en fremtrædende plads. Ud over kirkernes historie (s. 137-209) ofres også plads på en redegørelse for præster efter reformationen (s. 211-246), ligesom museumsinspektør Sissel F. Plathe, Nationalmuseet, har udarbejdet et meget fint og kyndigt tillæg om Estvad kirkes middelalderlige altertavle (s. 359-371). I forlængelse af kirkehistorien følger naturligt et kapitel om skole- og degnehistorie (s. 247-285), hvorefter forfatteren fordyber sig i det emne, som tilsyneladende særligt interesserer ham, og som har været medbestemmende for bogens periodiske afgrænsning. Det sker med kapitlet »På samfundets nederste hylde« (s. 287-307). Her er det fattigfolk, natmandsfolk og rakkere, der behandles ganske indgående, både ved gennemgang af enkeltsager og personligheder, og ved forsøget på at følge en hel rakkerslægt, bl.a. gennem opstilling af en slægtstavle for perioden ca. 1660-1880 (s. 298). I slægtstavlen finder man i øvrigt en af de meget få grafiske fejl i bogen, idet rammerne om tavlen er gledet op i brødteksten. Til gengæld bør fra samme kapitel nævnes to fotografier som eksempler på den gennemgående sobre og høje standard for bogens illustrationer, såvel teknisk som formidlingsmæssigt, nemlig billedet af rækkerkonen Mimmes hytte set udefra (s. 301), og billedet af Mimme på dødslejet (s. 302). Det kan ikke siges, om Mimme ligger i sin rækkerhytte eller på fattiggården, men som det fremgår af billedteksten er hensigten med billedet blot at vise, hvilke elendige forhold fattige levede under på enen, hvor Mimme var den sidste, ægte rækkerkvinde. Det lykkes med de to billeder af forhold, man sjældent ser fotograferet.

De to sidste egentlige kapitler omhandler »Slægter og skæbner, værd at mindes,« samt et kapitel om tiden 1842-1880, hvor de nye tider, bl.a. i form af jernbaneforbindelsen, også kom til Estvad og Rønbjerg Sogne. Bogen afsluttes med to tillæg, nemlig et om folkelige traditioner og sagn, og et der som omtalt rummer Sidsel F. Plahtes arbejde om Estvad kirkes middelalderlige altertavle. Herefter følger ordforklaringer, noteapparat, materialefortegnelse og personregister (s. 373-404).

Det er et stort og ambitiøst arbejde, Laustsen har udført. I visse dele ligner det den traditionelle sognehistorie, særligt bogens første kapitler, hvilket ikke i sig selv nødvendigvis er til skade for bogen, men kan have karakter af pligtstof. Efter redegørelse for geografi og middelalder tager forfatteren for alvor fat. Det enorme stof skal struktureres, og her har forfatteren valgt at lade bygninger og institutioner være primært be-

stemmende. Derfor får kapitlet »Slægter og skæbner, værd at mindes« lidt karakter af et tillæg, skønt også dette kapitel rummer gode og velformidlede historier. Et absolut gode ved bogen er imidlertid, at forfatteren til stadighed holder sig sammenhænge for øje, henviser til uddybende omtale i dette eller hint kapitel, og også i sin behandling af enkelttemaer og enkeltsager følger de spor, som han finder særligt vigtige, som nævnt f.eks. i forbindelse med tattere og fattigfolk. Den gode skriftlige fremstilling støttes af et meget fint illustrationsmateriale, hvor kun billedet af amtmand Verner Rosenkrantz til Krabbesholm, »Malet af Sigfred Lauritzen efter maleri på Rosenholm« (s. 61) falder ved siden af; det billede kunne vi godt have undværet. Behandlingen af de enkelte emner, forfatterens opmærksomhed på og henvisning til uddybende og korresponderende kilder, f.eks. sammenhængen mellem en begravelse i Estvad kirke og Viborg Domkirkes ældste regnskabsbog (s. 49), vidner om den grundighed, med hvilken der er gået til værks. Når læseren tillige har gennemgået den omfattende materialefortegnelse overbevises man om, at der næppe kan være materiale af betydning, hverken i form af kilder eller litteratur, som har undgået forfatterens opmærksomhed.

Generelt kan man hævde, at alle sine lyder til trods har sognehistorien sin berettigelse, og som genre har sognehistorien endnu ikke udtømt hverken emner eller muligheder. Variationsmulighederne i tilgang og struktur er mange og forskelligartede, resultaterne ligeså. Estvad og Rønbjerg sogne hører til blandt de fine bidrag til genren. Man lærer indgående de to sogne at kende, og man kan af Laustsens fremstilling inspireres til at undersøge forskellige forhold for andre sognes vedkommende. Begge forhold gør bogen anbefalelsesværdig. Det burde blive hilst udelte velkomment, hvis andre museer tog fat på lignende projekter, uanset om det influerer på museets identitet eller ej. Resultatet kan, som i tilfældet med Estvad og Rønbjerg sogne, blive af en sådan kvalitet, at det med udbytte kan læses såvel i som udenfor de behandlede sogne.

Henrik Gjøde Nielsen

Jørgen Peder Clausager, Søren Kyed Jakobsen og Bodil Schelde-Jensen: *Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed*, Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn og/eller Museerne i Fredericia, Odense Universitetsforlag 2000, 303 s., 250 kr.

Denne flotte og velskrevne bog indeholder rigtig mange billeder og afdækker på glimrende vis, baggrunden for planerne om et fæstningsbygge-

ri, der kunne beskytte det sårbare Jylland og samtidig hævde Østersøen som dansk territorialfarvand. Christian 4. havde haft dette i tanker, siden den tyske kejsers besættelse af Jylland i 1620, og i 1649 gik man i gang med det vanskelige fæstningsbyggeri oven på resterne af et mindre fæstningsanlæg på det yderste Bersodde, som svenskerne i mellemtiden havde anlagt under Jyllands belejring i 1644.

Christian 4.'s prestige som en af Europas førende fyrster skulle nu sikres – og det blev den! Fæstningen ved Lille Bælt fik navnet Frederiksdode efter kongesønnen Frederik (3.), og den fungerede som sådan helt frem til 1909, kun væsentligt afbrudt af svenskernes belejring i 1657, hvor den efter 1½ år blev efterladt i ruiner, men senere genopbygget.

Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab oguelighed skildrer i tidslinier byens udvikling på en meget spændende måde. Bogen er tematiseret i 8 interessante hovedafsnit samt en kort sammenfatning. I det indledende afsnit »Fra øde vildnis til kongestad – tiden indtil 1657«, beskrives det, hvordan området udviklede sig fra en afkrog til at blive en af Kongerigets vigtigste fæstningsbyer, og i den forbindelse beskrives de første privilegier, som Frederik 3. i 1650 udstedte til købstaden Fredericia.

Det efterfølgende hovedafsnit beskæftiger sig med Svenskerkrigene 1657-59, som ramte den nye fæstningsby hårdt, og derefter følger afsnittene »Det muliges kunst« og »Byen, der langsomt åbnede sig« om perioderne ca. 1670-1850 og ca. 1820-1900. Her hører vi om mange interessante sider af livet i Fredericia. Fremhæves skal også et spændende afsnit om byens styre, samt om Fredericias repræsentation på stænderforsamlingerne, hvor man i 1840'erne var repræsenteret af H.F. Dalgas, som godt nok var bosiddende i Kolding, men som var født i Fredericia!

I hovedafsnittet »Fra avlsbrugerby til Industriby beskrives, hvordan Fredericia efter 1850 udvikler sig fra avlsbrugerby til industriby, og i det efterfølgende afsnit beskrives den voksende købstadsskibsfart, post og telegraf og kommunikation i samme periode. Danmarks første elektromagnetiske telegraflinie (kaldet Øresundslinien), der åbnede i 1854 og forbandt Helsingør-Hamburg, gik bl.a. gennem Fredericia.

I de to sidste hovedafsnit beskrives Fredericias udvikling i det 20. århundrede. I 1909 var fæstningen, som tidligere nævnt, blevet nedlagt, og få år senere købte Fredericia Kommune i 1914 det store fæstningsareal, og nu blev der for alvor åbnet op for de nye tider. Da Lillebæltsbroen blev indviet i 1935 ophørte færgefarten og landtransporten skiftede samtidig karakter. Besættelsestiden 1940-45 er også velbeskrevet i bogen, hvor især mange jernbanesabotager havde udspring i Fredericia. Efter 2. Verdenskrig

voksede Fredericia kraftigt, og den udviklede sig til en driftig købstadsby, hvor man forstod at udnytte den centrale placering i landet.

Bogen er set i personalhistorisk sammenhæng særdeles anvendelig. Har man sine rødder i byen, giver bogen et meget detaljeret indblik i byens befolkning og levevilkår gennem tiderne. Fremhæves skal også et omfattende personregister samt et stedsnavneregister, der gør det nemt at følge et bestemt spor.

Alt i alt en bogperle inden for dansk byhistorie, både meget læse- og sevenlig og bestemt anbefalelsesværdig for alle med rødder eller interesse for fæstningsbyen Fredericia.

Svend-Erik Gottlieb

Ulla Qvortrup: Den historiske miniby. Fredericia i det historiske Europa. En introduktion, Fredericia Kommunes jubilæumsfond og Fonden Agnes og Richardt Sørensens legat, Fredericia 1999, 190 s., 265 kr.

De historiske minibyer rundt omkring i landet (Varde var den første) er som regel opstået som fritidsarbejde eller beskæftigelsesprojekter. Men hvor man er længst fremme i rekonstruktionen, fungerer de som fremragende formidling af bystruktur og byggeskik på det udvalgte tidspunkt, som regel før industrialiseringen begyndte at omforme byerne. Samtidig må der gennem selve rekonstruktionsarbejdet opsamles en formidabel viden om den enkelte bys særpræg som historisk kulturmiljø. Fredericia miniby, der med sine snart 700 rekonstruerede ejendomme har nået et imponerende format, har som den muligvis eneste en skrivekyndig historiker ansat, og gennem hende har vi nu fået lejlighed til at kigge et minibyggeri i kortene.

Desværre er hovedtitlen helt misvisende. Hovedtemaet er nemlig Fredericias bymiljø, huse, gader, volde og planlægning i 1600-, 1700- og 1800-tallet, fortalt ud fra den viden, som arbejdet med minibyen har givet forfatteren. Og den viden er stor.

Bogen er opbygget i en række kapitler, hvor man langsomt bevæger sig fra detaljen: bindingsværkskonstruktioner, husenes farver, døre osv. over byens gader og kvarterer til en række afsnit, hvor Fredericia som by- og fæstningsanlæg sættes ind i en større sammenhæng – sådan som bogens undertitel faktisk lover. I de første kapitler er vi straks langt nede i arkivstoffet, og hvor mange af oplysningerne om bygninger og byggeskik først og fremmest har lokal interesse, er der andre stykker, som absolut må interessere byhistorikere i hele landet. Afsnittet om huse-

nes farver, som er skrevet ud fra et bredt kilde-materiale bestående af bygningsbeskrivelser, håndværkerskifter, gamle stik og akvareller mv., er f.eks. så vidt jeg ved den første parallel fra provinsen til Bente Langes grundlæggende værk om Københavns farver i 1700-1800-tallet. Kapitlerne om byens gader og kvarterer er mere traditionel bymiljøhistorie, med en række nyttige oplysninger og gennemgange af de offentlige og fælles bygninger, men uden forsøg på en større sammenfatning – f.eks. om den planlagte bys særlige sociale og religiøse kvarterdannelse.

Mest vingesus er der i de kapitler, hvor Fredericias byplan og fæstningsanlæg sættes ind i både national og international sammenhæng. Nationalt sættes Fredericia ind i billedet af Christian 4.'s og Frederik 3.'s anlæg, og med udgangspunkt i Vilhelm Lorenzens værk om »Vore Byer« ses der på kongernes personlige rolle i planlægningen. Internationalt når ekskurserne bl.a. oldtidens grid-planer, de regulære fæstningsbyer i Frankrig i 1200-1300-tallet, de italienske idealbyer med Palmanova ved Venedig (1593) i spidsen samt det bastionære voldanlægs oprindelse og udvikling fra Italien over Holland til Frankrig osv.

Bogens styrke er altså, at en række af kapitlerne gennem grundige studier i arkiver og litteratur er god byhistorieskrivning. Men bogen har også en række svagheder eller årsager til undren. En ting er selve dispositionen, hvor man må stille spørgsmålet, om bevægelsen fra detaljen og de nøje arkivstudier til det mere overordnede er særlig læservenlig. Var de store linjer kommet først, ville en del læsere formentlig have haft chancen for at hænge på. I forvejen vil mange nok blive frustreret over at købe en bog om miniby og få et »lærd« byhistoriestudie i hånden. Her kan man så undre sig over, at det faktiske udgangspunkt, miniby, ikke er mere i centrum, al den stund miniby dog er en seriøs byhistorisk formidlingsform. Miniby omtales nemlig kun i et sidste kapitel, hvor en række enkeltejendomme gennemgås. Men man savner helt så væsentlige formidlingsmetodiske spørgsmål som: Hvorfor har man valgt et tidspunkt lige før 1848? Og hvordan sker »oversættelsen« fra arkivalier og evt. gamle fotografier til det faktiske minihus, og hvem er ansvarlig for resultatet?

De grundige arkivstudier, bygningsarkæologiske undersøgelser mm. overbeviser om, at rekonstruktionsarbejdet er fagligt velfunderet. Men i bogen er miniby og »rigtig« by stort set adskilt – kun et enkelt sted ser man et minihus afbildet sammen med et gammelt foto af huset in situ. Et udgangspunkt i minibyens huse og gader, med udsynet udvidet derfra til byen, arkivstudierne osv. ville ikke alene have givet en mere læselig disponering, men også i højere

grad have tilfredsstillet den miniby-interesserede bogkøber. Et alternativ kunne have været at udgive dels en guide til miniby, dels en faglig publikation om Fredericias historiske bymiljø. Måske aner man bag diskrepansen en konflikt mellem en dygtig historiker og et ikke-fagligt miljø. Jeg håber, at minibyerne vil blomstre og blive anerkendt som en seriøs kulturmiljøformidling på lige fod med bøgerne og museumsudstillingen – og håber til gengæld, at de med tiden bliver mere forankret i de lokale, faglige kulturhistoriske miljøer.

Peter Dragsbo

Jens Holmgaard: ...uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilit med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1999, 489 s., 300 kr.

I over en menneskealder har fhv. landsarkivar Jens Holmgaard flittigt og energisk forsket i 1700-tallets landbohistorie. En række bøger og artikler er det blevet til, og hertil føjedes i 1999 ...uden at landet besværes, der indbragte ham doktorgraden ved Københavns Universitet. Med denne bog afsluttes foreløbigt det forskningstema, der vel nok har optaget Holmgaard mest lidenskabeligt, nemlig spørgsmålet om »der i forbindelse med Frederik 4.s landmilit af 1701(...) har eksisteret et formelt eller reelt stavnsbånd for bønderkarlene i de vornedfri provinser uden for den tid, hvori de var indrullerede« (s. 19).

1700-tallets danske hær bestod både af regimenter med fuldtidsansatte, hvervede soldater, og militsenheder med deltidssoldater, sådan som det kendes fra det nuværende danske lokalforsvar: hjemmeværnet. Mens de hvervede soldater var kontraktansatte, blev militssoldaterne udskrevet blandt landets bønderkarle, og for at sikre at der altid var folk nok til rådighed, blev samtlige karle i den kampdygtige alder tvunget til at forblive på det gods, hvor de hørte hjemme. Indskrænkningen i deres bevægelsesfrihed var lovgivningsbestemt, og dette stavnsbånd kom efter 1850 til at fremstå som et af de mest iøjnefaldende symboler på de onde tider før landboreformerne. Stavnsbåndet fik ikke alene stor symbolværdi, det blev også udforsket på livet løs. Emnet var imidlertid ikke så lige til, for mange af lovteksterne var vanskeligt fortolkelige; f.eks. var det ikke nemt at fastslå, hvornår stavnsbåndet præcist var blevet indført. Juristen, godsforvalter Rasmussen på Gisselfeld mente, at det

var sket i 1701, men det afvistes skarpt af den københavnske historieprofessor Edvard Holm, der fandt, at det først skete i 1733, og det blev hans opfattelse, der sejrende gik ind i historiebøgerne. Hermed er vi fremme ved en af de centrale elementer i denne bog, idet Jens Holmgaard støtter Rasmussens datering, og det er ikke mindst denne, han gennem bogens meget omfattende undersøgelser søger at sandsynliggøre.

...uden at landet besværes er et smukt og fint illustreret værk med 17 bilag (primært lovtekster), kilde- og litteraturoversigter samt person-, sted- og sagsregistre, der gør bogen let at bruge. Man kan undre sig over den ikke umiddelbart meget sigende titel, men der er tale om et citat fra landmilitisforordningen af 22. februar 1701, hvor det i indledningen loves, at den nye landsmilitis *ikke* vil besvære landet. Når Jens Holmgaard finder denne passage så central, at han har brugt den på forsiden af sin bog, skyldes det, at han opfatter ordene som et løfte til vel ikke mindst de udskrævede landsoldater, og det var vel at mærke et løfte, som regeringen få år senere løb fra! En mere direkte og klarere titel havde derfor været: Landmilitisen – der blev til stort besvær for landet.

...uden at landet besværes består af 8 kapitler, hvoraf det første rummer en præsentation af problemstillingen, og her finder vi en udførlig gennemgang af holmgangen mellem Rasmussen og Holm samt en fyldig forskningsoversigt. Dernæst kommer Jens Holmgaard i afsnittet »Lovgivningens tilforlidelighed« (s. 61-66) ind på de problemer, det giver, når undersøgelser i stor udstrækning baseres på lovtekster. I kapitel 2 følges landmilitisens indførelse i 1701-02 frem til 1707, hvor regeringen begik »Det store løftebrud«, idet den efter Holmgaards mening løb fra tilsagnene fra 1701-02. I kapitel 3 følges landmilitisens medvirken i Den store nordiske Krig 1709-20, mens det efterfølgende kapitel beskriver udviklingen i 1720'ernes fredsår. Kort tid efter at Christian 6. i 1730 var blevet konge, ophævede han med forordningen af 5. marts 1731 helt og aldeles landmilitisen, men det varede kun knap 2 år frem til februar 1733, hvor den genindførtes. »Fra ophævelsen til genindførelsen« har Holmgaard kaldt kapitel 5, hvor han meget tæt følger udviklingen og overvejelserne på regeringsplan i disse år. Med dette kapitel er han nået frem til undersøgelsens sluttidspunkt, og derefter følger bogens 2. del omfattende tre tematiske bestemte kapitler. Mens studierne i kapitel 2-5 i alt overvejende grad byggede på lovtekster samt på centraladministrationens lovforberedende materiale, forlader Holmgaard nu de normative kilder. I kapitel 6, der bærer overskriften »Holdninger og praksis«, undersøger han, hvordan lokal- og centralforvaltningen, domstolene (Viborg Landsting og Højeste-

ret) og ikke mindst godsejerne behandlede og afgjorde landmilitis- og stavnsbåndskonflikter. Der rundes af med kapitlerne »Mangel på karle« (kapitel 7) og »Faktisk binding – uanset stavnsbånd (kapitel 8), hvor Jens Holmgaard sætter bogens tema ind i en bredere sammenhæng, og her finder vi også hans afsluttende konklusioner.

Siden 1800-tallets midte har der været forsket intenst i stavnsbåndet og dets historie, og ikke mindst i forbindelse med de monstrøse stavnsbåndsjubilæer i 1888, 1938 og 1988 er der udkommet læssevis af litteratur om dette mærkelige bånd og dets lykkelige løsning (ophævelse) i 1788. Som tidligere nævnt forvandlede stavnsbåndet i 1800-tallets midte til politisk symbol på en periode i danmarkshistorien, som man havde lagt bag sig, og som man nu ønskede at tage afstand fra. Stavnsbåndet blev dermed revet ud af alle proportioner, og historikerne havde herefter intet andet valg end at prøve at bevise, at det med professor Holms ord var »et overordentligt vigtigt forhold« (s. 31). Først de seneste historikergenerationer er begyndt at gøre op med denne nationale myte, og en af de førende har her været netop Jens Holmgaard. I en række meget læsværdige artikler bl.a. i *Bol og By* og *Fra Viborg Amt* har han klart og tydeligt fremlagt vigtige undersøgelsesresultater primært baseret på studier af jyske forhold, og bl.a. også her argumenteret stærkt for en fremrykning af stavnsbåndets begyndelsestidspunkt til 1701-02. Man kan derfor godt spørge, om Holmgaard egentlig gør sig selv nogen tjeneste ved nu at publicere disse i vid udstrækning allerede kendte forskningsresultater i en bog, der virker tung og meget omstændelig. Det skal dog retfærdigvis nævnes, at bogens anden del rummer helt nye og ikke tidligere publicerede forskningsresultater, men det forrykker ikke det generelle indtryk af værket.

...uden at landet besværes viser, hvor svært det kan være at lokke entydige svar ud af den ældre enevældes lovtekster. Jens Holmgaard må derfor også (sikkert med stor beklagelse) afslutningsvist konkludere (s. 393): »Om der (...) bestod et formelt stavnsbånd mellem 1701 og 1730 for den del af den mandlige bondeungdom i de vornedfri provinser, som ikke blev indrulleret i landmilitisen, tør jeg ikke besvare generelt med et helt éntydigt ja«. Man kan derfor godt have sine tvivl, når Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland i salgsfolderen fremfører, at denne bog »vil medføre ændringer i historiebøgerne«. Hvis det ikke skulle ske, vil det dog ikke være Jens Holmgaards skyld, men vil alene skyldes det faktum, at stavnsbånd og landmilitis ikke indtager samme vigtige plads i de nye historiebøger som i de gamle.

Karl Peder Pedersen

Sune Christian Pedersen: Ord i sigte. Optisk telegrafi i Danmark 1794-1862, Skrifter fra Post & Tele Museum 3, København 2000, 120 s., 250 kr.

På Telegrafvej 2 i Nyborg ligger en gammel, fre-det bygning, som indtil for få år siden bl.a. fungerede som sømærke, men hvis historie begynder helt tilbage i 1802, hvor den opførtes som telegrafstation. Telegrafien – det hurtigt at kunne sende skrevne meddelelser over større afstande – hører til en af 1800-tallets store opfindelser, og dens betydning for samfundsudviklingen blev enorm, navnlig efter at man fra ca. 1840 begyndte at bruge den elektriske strøm som transmissionsmedium. Indtil da anvendtes optiske telegrafer, som bestod af telegraphuse forsynet med store træmaster, hvorpå man kunne anbringe træstykker (klapper) i bestemte mønstre, som angav talværdier. Ved hjælp af optik i form af kikkerter kunne man på den enkelte station aflæse nabostationens signaler, og selv sætte klapperne på sin mast på samme måde, således at meddelelsen blev givet videre fra station til station. Ved hjælp af en kodebog kunne tallene omsættes til ord. F.eks. betød 11801 – 319 – 6374 – 20842 – 2240: Konvojen afsejlede fra Rød Bye.

Om baggrunden for den optiske telegraf og dens anvendelse i Danmark har museumsinspektør ved Post- og Telemuseet i København Sune Christian Pedersen skrevet en flot og meget læseværdig bog, der udkom i forbindelse med museets særudstilling om emnet. I *Ord i sigte* fortælles om, hvordan franskmændene i 1794 åbnede verdens første optiske telegraflinie mellem Paris og Lille, og allerede samme år gennemførtes her i Danmark forsøg med det nye kommunikationsmiddel. Det var dog først i 1801, da en truende engelsk flåde nærmede sig danske farvande, at der skete noget, og nu gik det til gengæld lynhurtigt. I løbet af få måneder oprettedes en kysttelegraf som bestod af 24 stationer beliggende langs Sjællands kyst fra Hundested, videre ned gennem Sundet og Køge Bugt til Møns Klint, samt en landtelegraf, der gik fra Valby Bakke over Sjælland, Fyn og Als til Got-torp og senere til Kiel (23 stationer). De mange telegrafstationer gjorde god nytte, men da der efter den danske kapitulation snart igen blev fred, nedlagdes både kyst- og landtelegrafen, alene med undtagelse af de tre telegrafstationer på Sprogø og i Korsør og Nyborg. Denne såkaldte bælttelegraf blev overdraget til postvæsenet, og den var i permanent brug frem til 1862.

Da Danmark i 1807 atter kom i krig med England, genoprettedes kysttelegrafen, samtidig med at der oprettedes en ekstralinie over Storebælt, der gik over Lolland og Langeland, ligesom der var telegrafforbindelse fra Sjælland til Jylland via en linie, der fulgte Kalundborg-

Samsø-Ebeltoft-ruten. Den fik snart forbindelse til den nørrejske telegraflinie, der bestod af 37 stationer mellem Århus og Skagen. Denne linie, der var oprettet i 1810, nedlagdes i 1814, og det samme var tilfældet med den ekstra bæltlinie. Herefter eksisterede alene bælttelegrafen frem til 1848, hvor der under træarskrigen oprettedes to linier fra Nyborg til hhv. Sønderborg (via Bøjden) og Fredericia og Middelfart.

Ord i sigte er en smuk bog, ikke mindst takket være de mange fine og velvalgte illustrationer, men det er også en grundig bog, der rummer fyldige litteratur- og kildeoversigter, hvortil kommer appendikset »Topografiske oplysninger«, der indeholder en række nyttige informationer om hver enkelt af de 140 telegrafstationer. Bl.a. finder man under rubrikken »Bemærkninger« oplysning om, hvilke arkivalier, der er bevaret fra den pågældende station. Og disse oplysninger vil i øvrigt løbende blive opdateret på museets hjemmeside www.ptt-museum.dk. Det er således nemt for den lokalhistoriker, der vil arbejde videre med emnet på lokalt plan at få overblik over kildesituationen.

Ord i sigte blev som tidligere nævnt udsendt i forbindelse med åbningen af en særudstilling på Post og Tele Museet, men den er langt mere end et udstillingskatalog. Ikke sjældent skuffes man over alt for »tyndbenede« publikationer, der udsendes i tilknytning til udstillinger, og det hænger nok sammen med, at mange forventer, at der skal udsendes en bog samtidig med at en ny udstilling åbner. Hvis ikke den fornødne tid og ressourcer kan skaffes til veje til sådanne bogprojekter, bliver det færdige resultat let dårligt, og så havde det egentlig været bedre, at man havde nøjedes med et godt gammeldags udstillingskatalog. I dette tilfælde har vi fået en god bog ud af det, som kan læses med stort udbytte, også selv om man ikke fik set udstillingen i Købmagergade.

Karl Peder Pedersen

Ole Nørregaard Pedersen: Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928, Dansk Jernbanemuseum, Odense 2001, 162 s., 199 kr.

I de seneste år er spørgsmålet om den administrative genforening af Sønderjylland blevet genstand for en række undersøgelser. Det startede med flere artikler i *Sønderjyske Årbøger* 1995 i anledning af 75-året for Genforeningen, og snart udkommer der et tobindsværk om »Sønderjylland som administrativ forsøgsmark«, der behandler Genforeningen på en række forvaltningsområder. Ole Nørregaard Pedersens undersøgelse af statsbanernes overgang fra tysk til

dansk administration følger sig smukt til rækken.

Operation Genforening er en ny udgave af forfatterens artikel i *Sønderjyske Årbøger* 1999. I bogudgaven er der tilføjet enkelte nye afsnit, ligesom teksten har fået en sproglig redigering, og der er tilføjet en række nye illustrationer. I det hele taget fremtræder den tospaltede bog i et nydeligt layout.

Ved Genforeningen bestod det preussiske jernbanesystem i Sønderjylland nord for den nuværende grænse af 315 kilometer statsbaner og 346 kilometer smalsporede kredsbaner. Det er kun de førstnævnte, der behandles af Nørregaard Pedersen, selv om småbanerne, der i 1920 blev overtaget af amterne, indeholder en nok så spændende historie, både nationalpolitisk og lokalpolitisk. Men den historie må vi have til gode. De statslige banestrækninger var de to længdebaner: Vamdrup-Paddeborg og Vedsted/Hvidding-Tønder, tværbanen Sønderborg-Tinglev-Tønder samt sidebanerne Vojens-Haderslev, Rødekro-Aabenraa og Vester Sottrup-Skelde samt banen Tørsbøl-Paddeborg, som forbandt Sønderborg direkte med Paddeborg uden omvejen omkring Tinglev. Det lidt besynderlige stationsnavn Paddeborg blev i 1924 ændret til Padborg.

I Danmark havde statsbanerne fået en ny struktur i 1916, og Nørregaard Pedersen fremhæver, at ledelsen havde en god forståelse for, hvad der krævedes, for at Genforeningen på jernbaneområdet kunne gennemføres så gnidningsfrit som muligt. Den formåede nemlig at formulere de rette »profilkrav« til de nye medarbejdere især på ledelsesniveau, som skulle ansættes i Sønderjylland. Her som et par andre steder benytter forfatteren ord fra nyere administrativ tankgang. Det kan ikke overraske, at statsbanernes ledelse allerede ved årsskiftet 1918/19 gjorde sig de første tanker om, hvorledes overtagelsen af togdriften skulle foregå. Man ville frem for alt undgå det mareridt, at togdriften gik i stå ved overtagelsen, og man vidste ikke, hvor hurtigt genforeningen ville komme. I februar 1919 blev planen for den fremtidige distriktsinddeling og behovet for personale og materiel præsenteret. Der skulle oprettes særlige trafik- og banesektioner for henholdsvis den østlige og vestlige trafik samt en maskinsektion i Tønder. Den endelige fastlæggelse af distrikternes område og hjemsted var stadig usikker, da man ikke vidste, hvor grænsen kom til at ligge. Planen fra 1919 blev i hovedsagen gennemført ved den endelige lovgivning i 1920.

På et meget tidligt tidspunkt blev det fornødne overordnede personale udpeget. Dette skete i marts-april 1919. Bortset fra stillingen som stationsforstander i Bolderslev blev alle sektionslederposter og stationsforstandere og andre overordnede stillinger ved de sønderjyske statsbaner

besat med folk fra Kongeriget. Og man gjorde en indsats for at få erfarne etatsfolk med en rolig og besindig natur, som ville være imødekommende over for publikum, og som havde evne til at forhandle under vanskelige forhold. Det var endvidere vigtigt, at de nye ledere, som i første omgang blev konstitueret, stillede sig neutrale i nationalitetsskampen (*»Ich bin Beamter – Ich habe keine Meinung«*). Ole Nørregaard Pedersen har megen sans for den historiske anekdotes betydning for fremstillingen, så han fortæller meget malende om nogle af de ledende personer ved de sønderjyske baner, både de nye danske som f.eks. chefen for den 10. trafiksektion i Aabenraa/Tinglev Juel Hansen, der ikke var »noget hverdagsmenneske«, og af de fratrædende preussiske embedsmænd som f.eks. Bahnhofsvorsteher Ehlers i Hviding, der havde et godt forhold til sine danske kolleger, men som vist også var preussisk spion. Det underordnede personale blev derimod rekrutteret blandt det hidtidige tyske personel og blandt hjemsendte krigsdeltagere. I modsætning til skolevæsenet og politiet kunne tysksindede godt komme i betragtning ved stillinger ved statsbanerne og i postvæsenet.

I mellemprioriteten indtil Genforeningen måtte det nye personale dels sætte sig ind i de lokale forhold i Sønderjylland, og dels holde sig klar til at overtage jernbanedriften, når der blev givet varsel herom. Nørregaard Pedersen fortæller om en række udmeldinger om genforeningsdatoer: 1. juni 1919, 27. marts 1920, 20. maj 1920 og 15. juni 1920. Først natten mellem den 16. og 17. juni blev jernbanedriften overtaget af de danske myndigheder. Forfatteren anfører især indenrigspolitiske grunde til, at Genforeningen blev udsat. Årsagen må dog også findes i det storpølitiske, bl.a. at underskrivelsen af Versaillesfreden først skete i januar 1920.

Operation Genforening skildrer indgående de mange problemer af materiel og personalemæssig art, som de mange ekstraordinære transporter i overgangstiden medførte. Det krævede stor takt mellem de tyske og danske jernbanefolk at få disse store transporter gennemført over grænsen i en periode, hvor der i høj grad manglede resurser af enhver art. De vigtigste transporter var: 1) Den internationale Kommission (inkl. kommissionens heste) til hovedkvarteret i Flensborg i januar 1920; 2) Stemmeberettigede fra Danmark til afstemningerne i februar og marts 1920; 3) Den sønderjyske Kommandos tropper, som besatte Sønderjylland den 5. maj 1920; 4) Sønderjyske kvinders besøg i København i slutningen af maj 1920; 5) Deltagere i festen på Dybbøl i juli 1920. Særligt indgående omtales transporten af de jyske heste, inkl. Christian 10.'s hvide hest, samt enkedronning Louises transport i sovevogn til Sønderborg. Forfatterens baggrund i DSB fornægter sig ikke. De en-

kelte togtransporter omtales med nøjagtige tidspunkter og tognumre m.v. Eksempelvis hedder det om den hvide hest: »Denne historiske hest rejste fra Randers (...) den 9. juli kl. 8.30 i en særligt udstyret hestevogn. Vognen blev videreført med togene 934-946-2946 fra Langaa kl. 10.39 til Århus og herfra kl. 12.51 til Kolding med ankomst kl. 18.51«. Så ved vi det!

Et stort kapitel er viet til den praktiske gennemførelse af skiftet den 16/17. juni 1920. De fleste steder forløb overgangen til de danske myndigheder rimelig problemfrit. Det var professionelle etatsfolk på begge sider, som ønskede, at togtørslen fortsat kunne ske uhindret, selv om der naturligvis fra de tyske jernbanefolks side var meget vemod til stede. Der var i forvejen i Flensborg gennemført forhandlinger om de reelle betingelser for overdragelsen, og der var fra dansk side udarbejdet en foreløbig køreplan, som i starten fulgte den tyske køreplan. Nørregaard Pedersen giver nogle gode eksempler på, hvor forskellig stemningen kunne være på de enkelte stationer. I Haderslev var der afslappet stil og gemytlighed med fælles-spisning og gensidig takketal. Også i Sønderborg spiste det tyske og danske personale sammen. I Tinglev, hvor der allerede var problemer, da de danske tropper kom i maj, og soldaterne blev rangeret ud på en kvægtransportrampe, låste den preussiske stationsforstander sig inde, indtil overdragelsen fandt sted kl. 24. Alle steder blev der foretaget fælles fotografering (jfr. bogens illustrationer).

I bogens undertitel »Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928« lægges der op til, at fremstillingen føres frem til 1928. Det afsluttende afsnit handler næsten udelukkende om etableringen af den nye grænsestation i Padborg, hvilket førte til dannelsen af en helt ny stationsby.

En enkelt konkret fejl i bogen (s. 20) skal rettes: de to forretningsministerier i foråret 1920 ledes ikke som anført af L.V. Birck og Otto Liebe, men af Otto Liebe og M.P. Friis.

Med Nørregaard Pedersens bog (og hans artikel i *Sønderjyske Årbøger*) får vi en glimrende fremstilling af den praktiske gennemførelse af statsbanernes overgang til dansk administration. Derimod indeholder bogen mindre om den samfundsmæssige betydning af jernbanedriften i henholdsvis den tyske og danske tid. Dette skyldtes både forfatterens interesse for selve afviklingen af togdriften, og at han fortrinsvis har anvendt det foreliggende materiale i Jernbanemuseet i Odense og i mindre grad har anvendt de administrative arkiver i Rigsarkivet. Men bogen er velskrevet og kan anbefales både for jernbaneinteresserede og for folk, der er interesseret i Genforeningens almindelige historie.

Erik Nørre

Ole Meyer: De tavse bygninger, Aristo, København 2000, 240 s., 375 kr.

På 240 store sider behandler arkitekt Ole Meyer i *De tavse bygninger* huse uden stamtavle; profanarkitektur, folkelige, landlige, oprindelige, anonyme huse, brugsbygninger eller hvad man nu vil. Fælles for bygningerne er, at de »ikke skal behage, men blot gøre nytte«, og at de »er opført for at dække enkle funktioner med erfaring i gamle byggetraditioner (...) af lokale håndværkere i få materialer.« Bogens intention er at bevare erindringen om disse bygninger som en vigtig del af kulturarven, »der ikke indgår i den arkitekturhistorie, som beskriver byggeri med stamtavle« (s. 5). De behandlede bygninger er opført fra ca. 1950 som dels traditionelle konstruktioner, dels konstruktioner, der bærer det tilfældiges præg. Det er med andre ord både et ambitiøst og interessant projekt, Ole Meyer har sat sig for at gennemføre, ikke mindst i lyset af den standende kulturmiljødebat. Gennem omtrent et halvt århundrede har Ole Meyer fotograferet bygninger, hvis kulturhistoriske værdi traditionelt har kunnet ligge på et meget lille sted. Med sort/hvid-fotografiet som formidlings- og dokumentationsform fortæller Ole Meyer om de tavse bygningers kvaliteter.

I det indledende kapitel redegør forfatteren for bygningernes arkitektur- og håndværkshistoriske status, for sine egne forudsætninger og inspirationer, og for problemer og metoder ved fotografering af arkitektur; for den sidste dels vedkommende også om det tekniske apparatur, kamera- og filmtyper m.v. Denne del er måske nok kulturhistorisk uinteressant, men kan have praktisk interesse. Mere inspirerende er afsnittet om møder og hændelser under arbejdet; et afsnit, som egentlig står i kontrast til billederne, hvor fraværet af mennesker er noget nær totalt. Efter dette indledende kapitel følger bogens hoveddel, billeddelen, hvor hvert enkelt kapitel indledes med en meget kort redegørelse for den pågældende bygningsgruppe og en fortegnelse over de viste billeder, som derpå står helt for sig selv på de følgende sider. Der er ingen billedtekster. Det er bygningen der står i centrum. F.eks. er lokaliseringen mindre vigtig; vil man have den på plads, må man gå tilbage til fortegnelsen. Billeddelen består af syv serier, nemlig teglværker, trælasthandlere, savværker og brændehuse, magasin- og ladebygninger, pannepladehuse, glashuse, grus- og kalkværker, siloanlæg og endelig industribygninger. Visse af bygningerne har optrådt i erhvervs- og arkitekturhistoriske sammenhænge, f.eks. teglværker og visse magasinbygninger, men behandles her ikke som udtryk for et virke, hvad enten det er tørrelader ved Silkeborg eller kanonbådsskure på Holmen, men for deres egen skyld, som bygning i sig selv.

Med nogen forbavelse konstaterer man, at forfatteren også inddrager pannepladehuse (s.158-171); et foragtet materiale, som imidlertid også har dets særlige historie og udtryk.

De mange og meget fine fotografier dokumenterer fornemt såvel helheder som detaljer i de viste bygninger, hvilket vel har været den primære intention, men rummer yderligere den kvalitet, at de giver en fornemmelse af, at tiden er sat i stå ved optagelsen. På billedet af et stort brændehus ved Hvalsø Savværk (s. 119) viser et ur 15.51; er det sat i stå, eller går det? Denne lidt uudgrundelige fornemmelse skyldes fotografen. Der er noget Hugo Matthiessens over billederne, hvilket ikke blot forklares ved sort/hvid-gengivelsen og det næsten konsekvente fravær af mennesker, men også ved dygtigt motivvalg og ikke mindst tålmodig og talentfuld fotografering. Forfatteren har ventet på det rette lys mange gange i mange år. Med udgivelsen af *De tavse bygninger* kan flere få glæde af resultaterne. *De tavse bygninger* er anbefalelsesværdig, både som fotobog og som kulturhistorisk dokumentation.

Henrik Gjøde Nielsen

Stefan Emkjær: Stikkerdrab. Modstandsbevægelsernes likvidering af danskere under besættelsen. Aschehoug, København 2000, 224 s., 249 kr. og *Peter Øvig Knudsen: Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer.* Gyldendal, København 2001, 379 s., 295 kr.

Inden for det sidste år er der udkommet to meget forskellige bøger om det kontroversielle og tabubelagte emne: Drabene på de omkring 400 danskere, som under den tyske besættelse blev begået af andre danskere i modstandsbevægelsens navn. De såkaldte stikkerlikvideringer.

Stefan Emkjærs *Stikkerdrab*, som udkom i november 2000, er en viderebearbejdning af hans historiespeciale fra 1998, hvilket man i bogens form forsat kan fornemme. Et halvt år senere udkom journalisten Peter Øvig Knudsens bog »Efter drabet« (marts 2001) som er en helt anden kategori og for den sags skyld en helt anden klasse. De to forfattere anskuer modstandsbevægelsen og modstandskampen meget forskelligt. Øvig Knudsen forholder sig interesseret og åben, hvorimod Emkjærs antiparti og forbehold tydeligt slår igennem. Det får betydning for deres tilgang til emnet og for formen.

Øvig Knudsen er journalisten, som vil den gode historie. Bogen er bygget op omkring enkeltskæbner, hvor gamle modstandsfolk (likvi-

datorer) i en række interviews beretter om likvideringsarbejdet og dets konsekvenser, og efterkommere fortæller om det at vokse op med bevidstheden om en likvideret far eller farfar. Kendte og ukendte personers skæbner, både likvidatorer og likviderede, belyses medrivende med en blanding af interviews og samtidigt kildemateriale. Historierne er samlet i hovedafsnit: Om likvideringerne i BOPA-regi, om de jyske L-grupper, om Holger Danske, om det illegale politis deltagelse, om drab foretaget i kriminelt øjemed i modstandsbevægelsens navn og om de konsekvenser det fik for de involverede. Emkjærs tilgang er forskerens mere nøgterne attitude. Hvor det for Øvig Knudsen er den portrætterede person, der er udgangspunktet, søger Emkjær at belyse likvideringerne ved systematisk at gennemgå de delelementer, som indgår i emnet. Kapiteloverskrifterne viser udmærket hvordan: Hvem traf beslutningerne?; Beslutningsgrundlaget; Likvidatorerne; Hvordan foregik likvideringerne; De dræbte; Repressalier; Efterforskning – med forbehold og Opregnsninger. Denne fremstillingsform sætter emnet i centrum, men gør det ofte til tung læsning. Det er også tilfældet her. Både Emkjær og Øvig Knudsen har haft adgang til det samme kildemateriale, primært journalsagerne i Frode Jakobsens ministerarkiv i Ministeriet for særlige Anliggender. Sagerne i Justitsministeriet har de (pga. af »langsomme sagsbehandling«) ikke eller kun i mindre grad haft adgang til.

Emnet er således det samme, men forfatternes holdninger, deres tilgang til emnet og fortælleform er vidt forskellige, men alligevel når de til nogenlunde samme konklusioner: De fastslår, at det er en myte, at det kun var stikkere, dvs. personer, som havde angivet modstandsfolk til tyskerne, der blev likvideret. I mange tilfælde blev der skudt personer, som blot omgikkes tyskerne, eller som var medlemmer af nazistiske organisationer. Det er derfor misvisende at tale om »stikkerlikvideringer«, idet mange af de dræbte ikke havde stukket nogen, men blot var afvigende i deres holdninger. Hvor mange ikke-stikkere kan naturligvis ikke fastslås. Ligeledes fremhæves det, at beslutningen om at likvidere en person ofte blev taget på et spinkelt grundlag: »en meget stor procentdel af drabene blev foretaget på et summarisk grundlag, hvis noget overhovedet« (Emkjær, s. 160). Der var intet overordnet organ som tog stilling til og godkendte de enkelte likvideringer. Det myteomgærede Frihedsrådets Likvideringsudvalg har aldrig eksisteret. Derimod blev beslutningen om at likvidere en person ofte taget på et lavt niveau inden for modstandsbevægelsen – typisk på gruppeniveau. En del likvideringer blev foretaget i et gråzone-område, nemlig i kriminelle miljøer, hvor motiver til drabene flyder sammen.

Endelig er Emkjær og Øvig Knudsen enige

om, at der skete en konsekvent mørklægning af forholdene omkring likvideringerne efter krigen. Officielt for at beskytte de dræbtes pårørende og likvidatorerne, men reelt for at værne om modstandsbevægelsens ry. Man ønskede ikke at stille modstandsbevægelsen i dårligt lys ved at indrømme, at der var sket fejltagelser. Den centrale person heri var Frode Jakobsen. Kun nødtvunget blev et antal af likvideringerne undersøgt af et specielt nedsat politihold, og kun i de tilfælde hvor de pårørende stillede krav om oprejsning. 9 fejltagelser blev konstateret – et tal som Frode Jakobsen fastholdt til sin død. Begge forfattere anser dette tal for alt for lavt. Øvig Knudsen konkluderer (side 352f): *»hele spekteret er dækket. Fra nogle få tilfælde, hvor den dræbte efter alt at dømme har fungeret som stikker eller har udført en form for terrorvirksomhed for tyskerne – til et lignende antal tilfælde, hvor likvideringerne på papiret ser ud til at mangle en rationel begrundelse. Det store flertal af likvideringer befinder sig i en mellemzone, hvor de dræbte ligesom titusindvis af andre danskere var nazister eller på anden måde samarbejdede med tyskerne, men hvor årsagen til, at netop de blev likvideret, fortaber sig i et tågesløv af mistanke, rygtedannelse og tilfældighed«.*

Ved læsningen overbevises man om, at der skete likvideringer på personer, der ikke kan karakteriseres som stikkere. Om det var så mange som der lægges op til, er mere tvivlsomt, idet de godt 100 undersøgte sager fra Ministeriet for særlige Anliggender jo netop er de sager, der blev rejst tvivl om efter krigen. Men spørgsmålet er, om man kan kalde drabene på ikke-stikkere for egentlige »fejltagelser«. For når personer i en krigslignende situation eksponerer sig ved at være i tysk tjeneste eller ved ledende medlemskab af nazistiske organisationer eller ved at dyrke omgang med tyskere, så må de vel opfattes som en potentiel fare for det illegale arbejde. Jeg skal ikke her gå i dybden med denne problemstilling, men blot fastslå vigtigheden af at holde sig for øje, at likvideringerne må anskues i den kontekst, hvori de fandt sted – og for de illegale grupper og organisationer var det en kamp på liv og død.

Sluttelig skal det ingen hemmelighed være, at læseoplevelsen af de to bøger er meget forskellig. Mest markant er forskellen i sprogbehandlingen, hvor Øvig Knudsen kan sit kram med at fastholde læseren med et levende og nuanceret sprog, mens Emkjærs sprogtone er tungere og mere bastant. En lille ting er Emkjærs konsekvente anvendelse af begrebet »modstandsbevægelser« i flertalsform. Han mener, at det tydeliggør det faktum, at modstandsbevægelsen ikke var den fasttømrede enhed, som man gerne ville give udtryk for efter krigen. For mig er det blot til irritation. Begge bøger udmærker sig med noteapparat med kildehenvisninger og fyldig litte-

raturliste, men intet personregister, hvilket må være et krav, også selv om antallet af anonymiserede personer er større her end i andre bøger om Besættelsen.

Nogle af resultaterne er nye, andre er allerede i hovedtræk fremlagt af Ditlev Tamm i hans disputats *Retsopgøret efter besættelsen* fra 1984, men det er forfatterens fortjeneste, at så mange nye detaljer bliver fremdraget, og især at Øvig Knudsen har formået at få navngivne modstandsfolk til at stå frem og fortælle om likvideringerne. Dette i sig selv kan måske medvirke til en mindre tabubelagt behandling af emnet i fremtiden. For de to foreliggende bøger bliver næppe de sidste om emnet.

Peter Birkelund

Vestsjællandske livsformer i forandring. Kulturstudier i industrialisering, identitet og mobilitet efter anden verdenskrig, De kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt, 2000, 192 s., 195 kr.

Denne bog er resultatet af forskningsprojektet Industrialisering, identitet og mobilitet efter 2. Verdenskrig, som syv kulturhistoriske museer i Vestsjælland gennemførte i årene 1996-99. Man ville belyse væsentlige temaer og udviklingstendenser i den nærmeste fortid, hvilket er blevet til syv gode artikler om virksomhedskultur, lokalsamfund under forandring og sommerhuskultur.

I *Fortid og Nutid* 4:1998 bemærkede Kim Furdal, at (lokal)historikerne helst vil skrive om ophørte eller døende virksomheder, og han efterlyste spændende undersøgelser af eksisterende virksomheders historie. Dette ønske opfyldes til dels i bogen, hvor der er undersøgelser af den stadig eksisterende Lundbeck Medicinalfabrik i Lumsås samt de nu nedlagte fabrikker Knabstrup Keramikfabrik og Carmen Curlers i Kalundborg. I en god artikel om Knabstrup undersøger Heidi Bøgelund Frederiksen, Lene Floris og Sven E. Ottosen tidligere ansattes holdninger til arbejdspladsen, herunder den klare adskillelse mellem arbejde og fritid. På tilsvarende vis underkaster Hanne Fabricius de kvindelige industriarbejdere på Carmen Curlers en nærmere analyse for at kunne indkredse den virksomhedskultur, der eksisterende på fabrikken. Endelig har Jan Steen Jacobsen undersøgt Lundbecks fabrik i Lumsås, hvor der er ansat 170 medarbejdere; fokus er her på arbejdslivet i en moderne industrivirksomhed, herunder opbygningen af en fælles virksomhedskultur, en *»Lundbeck-ånd«*. Et gennemgående træk ved alle tre virksomheder er, at mellemedere og ar-

bejdere hentes fra lokalområdet, mens ledelse og ledende funktionærer hentes uden for lokalområdet, især fra København. Et andet interessant fænomen er forskellen i opfattelsen af arbejdet, om man (firkantet sagt) arbejder for at leve eller lever for at arbejde. Her synes især arbejdere og lavere funktionærer at opfatte arbejdet som et arbejde, mens de højere uddannede mere går op i, at der er tale om et meningsfyldt arbejde, som byder på udfordringer.

De tre følgende artikler behandler på udmærket vis den forandring, som lokalsamfundene er undergået gennem de sidste 50 år. Margit Båd Pedersen skriver om tilflytterne til det nye parcelhuskvarter Vestparken i Haslev i 1970'erne, mens Kirsten Henriksen undersøger, hvordan industrialiseringen af landbruget ændrede livet i landsognet Jystrup, hvor der også er kommet tilflyttere til. Endelig har Lene Hadsbjerg set på Sorø by som administrativ centrum siden 1950'erne. Fælles for alle tre artikler er spørgsmålet om identitet, dels mellem tilflytterne, dels mellem tilflyttere og lokalsamfundets »indfødte«. Skaber man sig en ny identitet, eller knytter man sig til den eksisterende? I Vestparken, der hovedsagligt bestod af unge mennesker fra Københavnsområdet, opbyggede man et nyt fællesskab, dog med adskillelse af fællesskab og privatsfære. I Jystrup Sogn har tilflytterne i høj grad slået sig ned på husmandsbrug, og de er blevet hobbylandmænd og supplerer indkomsten med arbejde uden for sognet. For tilflytterne er det mere den rekreative udnyttelse af jorden, der tæller: god plads, ren luft, natur osv. I modsætning hertil står den professionelle landmand, der driver landbrug som en moderne virksomhed. De to landmandskulturer har ikke altid forståelse for hinanden; for som en informant udtaler: *»Tilflytterne har alt for lidt forståelse for landbrugets vilkår og er meget emsige m.h.t. støj, orden og gener fra gødning«* (s. 138) –

et fænomen der kendes fra den aktuelle debat om landbrugets svineproduktion. Begge steder er der også forskel på, hvilke foreninger man melder sig ind i. I Haslev foretrak beboerne fra Vestparken nyoprettede foreninger, mens de eksisterende foreninger fortsat var domineret af »indfødte«, og på samme vis viser de »indfødte« i Jystrup sogn større interesse for menighedsrådet og idrætsforeningen, mens tilflytterne engagerer sig i borgerforeningen, amatørteatret og musiklivet. I Sorø havde Akademiet været det naturlige omdrejningspunkt gennem 400 år, men dette ændrede sig kraftigt, da byen i slutningen af 1960'erne blev centrum for Sorø storkommune og for det nye Vestsjællands Amt. På tilsvarende vis har sammensætningen af indbyggermassen ændret sig fra at være en »pensionistby« til et sted med mange folk i den arbejdsduelige alder (20-50 år), der ligesom i Jystrup Sogn tiltrækkes af de smukke omgivelser: skov, sø og en historisk bykerne (bl.a. Akademiets bygninger og Klosterkirken) samt mulighederne for fritidsaktiviteter. Endelig er sommerhusbebyggelsen i Rørvig, på Grevinge Lammefjord og på Tuse Næs genstand for en god undersøgelse af helårsbrug af sommerhuse, foretaget af Kirsten Strandgaard og Kirsten Gjedsted.

En del af artiklerne anvender Thomas Højrup's (omdiskuterede) livsformer som analyse-redskab. I nogle af disse artikler nævnes hans (og andres) teser udførligt, desværre uden at blive anvendt i udpræget grad, og omtalen kan virke mere for syns skyld. Alt i alt er der dog tale om en god bog, der kan give inspiration til lokal- og kulturhistorikere til undersøgelser af lokalområdets nærmeste fortid, ikke nødvendigvis stort anlagte analyser med teoretiske tilgange, men også mindre punktundersøgelser. Bogen fremstår i et pænt og læsevenligt layout.

Christian Larsen

Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 2000

Resultatopgørelse for året 2000

	Regnskab 2000	Budget 2000	Regnskab 1999
DHF Styrelsen			
<i>Indtægter</i>	42.013	40.000	42.751
<i>Udgifter:</i>			
Møder mv.	-3.964	-20.000	-5.403
Aktiviteter (nettoudgift)	0	-50.000	-4.000
Administration incl. edb-udgifter	-52.781	-40.000	-37.222
<i>DHF Styrelsen i alt</i>	-14.732	-70.000	-3.874
Fortid og Nutid			
<i>Indtægter</i>	214.057	248.000	211.422
<i>Udgifter:</i>			
Trykning og distribution	-178.002	-232.000	-182.165
Andre omkostninger	-59.686	-18.000	-38.220
<i>Fortid og Nutid i alt</i>	-23.631	-2.000	-8.963
Boglageret			
<i>Indtægter</i>	46.568	70.000	43.417
<i>Udgifter:</i>			
Omkostninger	-28.178	-33.000	-35.677
Udgivelse: Historiens Verden	0		10.832
Udgivelse: Skoven i Lokalhistorien	0		37.923
Anvendt af hensættelse til nyudgivelse	0		67.923
<i>Boglageret i alt</i>	18.390	37.000	-3.092
Resultat af ordinær drift	-19.9273	-35.000	-15.9290
Finansielle indtægter og udgifter	37.214	22.000	27.589
Debitormellemværende:			
Tab på debitorer	-1.023	0	-1.450
Samlet resultat at overføre til næste år	16.218	-13.000	-10.210

Balance pr. 31. december 2000

	31.12. 2000 kr.	31.12. 2000 kr.
AKTIVER		
<i>Likvider</i>		
Mellemværende med bogsekspedition . .	2.057	
Unibank, driftkonto	27.867	21.297
Unibank, abonnementskonto	101.092	
BG Bank	18.923	84.960
<i>Værdipapirer:</i>		
Investeringsbeviser-4000 Uni-Invest		
Direct- anskaffelsessum (kursværdi		
kr. 408.800)	424.110	424.110
Obligationer, nom. kr. 151.000, anskaf-		
felsessum (kursværdi kr. 145.335 . . .	145.268	145.268
	719.317	675.635
<i>Debitorer</i>		
Medlemmer	2.100	2.450
Abonnenter <i>Fortid og Nutid</i>	45.875	29.440
Hensat til tab	-8.000	0
Bogsalgstilgodehavende	4.853	9.746
Momsmellemværende	302	8.009
Tilgodehavende tilskud	25.000	50.000
Tilgodehavende obligationsrenter	1.000	1.000
	71.130	100.645
<i>Boglager (ikke værdisat)</i>	0	0
<i>Inventar (ikke værdisat)</i>	0	0
<i>(DHF ejer telefax og andel i kopi- maskine, PC og printer til brug for bog- ekspedition købt i 2000)</i>		
AKTIVER I ALT	790.447	776.280

Balance pr. 31. december 2000

	31.12. 2000 kr.	31.12. 2000 kr.
PASSIVER		
<i>Egenkapital</i>		
Driftskapital primo	658.440	648.230
Årets driftresultat	16.218	10.210
	674.658	658.440
<i>Hensættelser</i>		
Fremtidige aktiviteter – primo	30.000	30.000
Nyudgifter – primo	50.346	50.346
	80.346	80.346
<i>Kreditorer</i>		
Mellemværende med bogeksepedition		451
Skyldige omkostninger	22.657	36.238
For meget modtaget refusion af udbytteskat	10.000	0
A-skat og AM-bidrag	2.786	805
<i>Passiver i alt</i>	776.280	977.000
	790.447	776.280

Maribo, den 4. april 2001

Odense den 4. april 2001

Thomas W. Lassen
formand

Michael Bregnsbo
kasserer

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab for 2000 for Dansk Historisk Fællesråd.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler. Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af styrelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet om årsregnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelsen, og at det giver et retvisende billede af Fællesrådets aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultat.

Århus, den 6. april 2001

Ernst & Young

Statsautoriseret Revisionsaktieselskab

Klavs Klercke Rasmussen

statsautoriseret revisor

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Trine Locht Elkjær: Købstadslandbrugets betydning for købstadens erhvervsliv og økonomi i 1700- og 1800-tallet.....	251	Ulla Qvortrup: Den historiske miniby. Fredericia i det historiske Europa (Peter Dragsbo).....	316
Peter Henningsen: Begrebet »landmand« og det danske landbrugs moderniseringsproces.....	273	Jens Holmgaard: ...uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilitz med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt (Karl Peder Pedersen).....	317
Debat		Sune Christian Pedersen: Ord i sigte. Optisk telegrafi i Danmark 1794-1862 (Karl Peder Pedersen).....	319
Sebastian Olden-Jørgensen: Fakta, fortolkning og fortælling. Om narrativitet og historisk viden-skab	295	Ole Nørregaard Pedersen: Operation Genforening. Statsbanerne og Sønderjylland 1918-1928 (Erik Nørr).....	319
Interview		Ole Meyer: De tavse bygninger (Henrik Gjøde Nielsen).....	321
Magt over tingene. Signild Vallgård om politik, sundhed og sygdomsforebyggelse i historien.....	306	Stefan Emkjær: Stikkerdrab. Modstandsbevægelsens likvidering af danskere under besættelsen (Peter Birkelund).....	322
Anmeldelser		Peter Øvig Knudsen: Efter drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer (Peter Birkelund)	322
Søren Balle og Niels Geert Bolwig (udg.): Christian III's Rentemesterregnskaber I-IV (Leon Jespersen).....	313	Vestsjællandske livsformer i forandring. Kulturstudier i industrialisering, identitet og mobilitet efter anden verdenskrig (Christian Larsen).....	323
Svend Laustsen: Estvad og Rønbjerg sogne. Hovedtræk af sognenes historie indtil 1880 (Henrik Gjøde Nielsen).....	314	Meddelelser	
Jørgen Peder Clausager, Søren Kyed Jakobsen og Bodil Schelde-Jensen: Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed (Svend-Erik Gottlieb)	315	Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 2000	325